

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Etnoloogia osakond

Ann Aaresild

**SUHTLEMINE LÄBI RAUDSE EESRIIDE.
1944. AASTA PAGULASTE KONTAKTID KODUMAAGA
AMEERIKA JA KANADA EESTLASTE NÄITEL**

Magistritöö

Juhendaja:
dotsent Ene Kõresaar

Tartu 2015

Sisukord

Sissejuhatus	4
Uurimuse eesmärk ja töö ülesehitus.....	5
1. Allikad ja teoreetiline lähtepunkt	7
1.1 Töö teoreetiline lähtekoht	7
1.2 Välitööd Vancouveris –kontekst, meetod, kogutud allikad	9
1.3 ERM-i Etnograafilise Arhiivi allikad.....	12
1.4 ERM-i Korrespondentide Vastuste Arhiivi allikad.....	14
1.5 Muud allikad	16
1.6 Meetod	17
2. Migratsioon ja diasporaa uurimisprobleemina.....	18
2.1 Migratsioon uurimisprobleemina	18
2.2 Diasporaa uurimisprobleemina	21
2.3 Eesti diasporaa kujunemine.....	23
2.4 Historiograafiline taust.....	27
3. Suhtlus posti teel	31
3.1 Esimesed kontaktid – kirjavahetuse algus.....	31
3.2 Stalini surm – uus kontaktide loomise laine	35
3.3 Kirjade sisu	37
3.4 Pakid.....	40
3.4.1 Pakkide saatmise kanalid	41
3.4.2 Lubatud ja keelatud kaubad pakis	43
3.4.3 Pakkide reaalne sisu	45
3.4.4 Pakkide tsenseerimine	49
4. Väliseestlaste reisirid Nõukogude Eestisse	57
4.1 Reisi eeldus ja korralduslik külg.....	57
4.1.1 Reisi otsuse langetamine ja viisa taotlemine.....	59
4.1.2 Reispagas – kingitused ja tollipiirangud	65
4.1.3 Kontrollitud majutamine	67
4.1.4 Eestis liikumise piirangud	70
4.2 Muljed kodumaa külastusest.....	73
4.2.1 Esimesed emotsioonid.....	73
4.2.2 Sugulastega kohtumine	77

4.2.3	Muljed nõukogude argielust.....	81
4.2.4	Muljed elukeskkonnast ja tänavapildist	85
	Kokkuvõte	89
	Allikad ja kirjandus	93
	SUMMARY	102
	LISA 1	106

Sissejuhatus

Pärast keskkooli lõpetamist kümme aastat tagasi olen erinevatel asjaoludel puutunud kokku väliseesti kogukondadega: olles Ameerikas väliseestlase juures lapsehoidja, osaledes nende rahvatantsu ja laulukoorides, litereerides Inglismaa eestlaste põgenemisteemalisi intervjuusid ja korrastades nii Ameerikas kui ka Kanada Eesti organisatsioonide arhiive.

2011. aastal töötasin Vancouveri Eesti Arhiivis Kanadas, kus minu peamiseks ülesandeks oli sealse arhiivi materjalide läbivaatamine ja korrastamine. Arhiivis pabereid sorteerides jäid silma kirjad ja väliseesti ajalehed, milles otsiti erinevaid kanaleid pidi oma lähedasi. Suve jooksul puutusin arhiivis kokku mitmete kohalike eestlastega, kes olid Kanadasse sattunud Teise maailmasõja sündmuste tõttu ning kes ikka ja jälle rääkisid oma põgenemisest ja kohanemisest uuel asukohamaal. Erinevates vestlustes kerkisid esile lood kontaktidest või sidemete puudumisest Eestisse jäänud pereliikmete, sugulaste ja sõpradega, aga ka muljed ja juhtumised reisidelt, mis tehti Nõukogude Eestisse.

Käsitleva teema on ka praeguses Eesti ühiskonnas aktuaalne, kuna see puudutab paljusid inimesi, kelle lähisugulased olid Teise maailmasõja ajal läände põgenenud ja mälestused raudse eesriide ülesest suhtlusest on endiselt üsna värsked. Ka minu enda vanavanaisa sattus sõja sündmuste tõttu Rootsi, kuid tema perekond jäi segastel asjaoludel Eestisse maha. Sellega seoses olen kuulnud vanatädidelt ja ka isalt jutte, kuidas vanavanaisa oma perekonnaga suhtlema hakkas, mida ta pakkides kodustele saatis (nt mu isa mälestus 1960. aastate keskelt, kus ta soovis viltpliiatseid, kuid tema vanaisa saatis talle hoopis guaššvärvid, mis on isal siiamani alles). Ja näiteks kuidas minu vanaemal oli ajakirjanikuna võimalus ekskursiooni raames ka oma isa Rootsis külastada 1968. aastal.

Lääne maailmaga suhelnud kodumaale paigale jäänud eestlased said väliseestlastega suheldes heita pilgu turumajanduslikku tarbimisühiskonda, mis tol hetkel tundus äärmiselt glamuurne, kuid tänaseks on muutunud igapäevaseks. Ka minu tutvusringkonnas oli välismaalt pakkide saajaid ja nad meenutavad alati, millist elevust see omal ajal tekitas.

Suhtlemise teema läbi raudse eesriide tundus väga paeluv, kuna see teema ühendas minu huvi lähiajaloo, väliseestlaste ja etnoloogia vastu.

Uurimuse eesmärk ja töö ülesehitus

Teise maailmasõja lõpul välismaale põgenenud eesti pagulastel muutus mitmeks aastakümneks suhtlemine kodumaaga komplitseerituks. Põgusad kontaktid Eestiga algasid kohati vahetult pärast sõda, kuid reaalne aktiivne suhtlemine algas alles 1950. aastate teisel poolel. Ka üldine väliseesti kogukondade meelsus ja retoorika ei soosinud väga kodumaaga suhtlemist. „Kommunistid olid vallutanud Eesti ja nendega ei suheldud“ – selline oli suurema osa Kanada, Ameerika ja Rootsi pagulasajalehtede ja organisatsioonide üldine hoiak. (Olesk 2011: 129) Ometigi tekkis inimestel huvi ja igatsus kodumaa järele. Paljudel oli sinna maha jäänud lähedasi pereliikmeid, sugulasi ja sõpru.

Käesolev uurimus keskendub küsimusele, kuidas toimus Kanadas ja Ameerika Ühendriikides elavate eesti pagulaste ühenduse pidamine kodumaaga nõukogude ajal. Töö eesmärgiks on uurida läbi eluloolise prisma suhtlust perekonna ja lähedastega, kes jäid pärast II maailmasõda kodumaale. Kesksed vaadeldavad teemad on kontaktide loomine postiteenuse vahendusel (kirjad ja pakid) ning seejärel läbi reiside korraks tagasipöördumine kodumaale.

Esimeses peatükis paigutan uurimistöö teoreetilisse raamistikku ja annan ülevaate töös kasutatavatest allikatest ja meetodist. Avan ajaloolise antropoloogia meetodi mõistet. Seejärel kirjutan 2012. aastal läbiviidud Vancouveri välitöödest ja selle tulemusena kogutud allikatest. Lisaks kirjeldan töös kasutatavaid biograafilis-temaatilisi intervjuusid ja korrespondentide kirjalikke vastuseid küsimuslehtedele, mis asuvad Eesti Rahva Muuseumi etnograafilises arhiivis ja korrespondentide vastuste arhiivis. Kirjutan selliste empiiriliste allikate spetsiifikast ja nende kasutamisest uurimises. Ühtlasi annan ülevaate töös kasutatavatest dokumentaalsetest allikatest ja tekstianalüüsi meetodist.

Teises peatükis esitan ülevaate migratsiooni ja diasporaa uurimisprobleemidest. Analüüsin migratsiooni ja diasporaa mõisteid ning seejärel üritan kategoriseerida Teise

maailmasõja sündmuste tõttu tekkinud eesti diasporaad ja selle kujunemist. Peatüki lõpus annan ülevaate eesti diasporaa varasemast uurimisloost.

Kolmandas peatükis keskendun sidemetele väliseestlaste ja kodueestlaste vahel postiteenuse vahendusel. Esmalt kirjutan, millal ja miks loodi esimesed kontaktid kodu- ja välis-Eesti vahel. Kirjeldan, mida kirjades kirjutati ja mida tuli kirjavahetust pidades silmas pidada. Seejärel analüüsin abipakkide saatmist kodu-Eestisse. Kuna pakkide saatmine sõltus suuresti Nõukogude Liidu seadustest, analüüsin tollieeskirjade põhjal, mida oli lubatud välismaalt Nõukogude Eestisse saata ja võrdlen mälestuste põhjal, mida reaalselt saadeti ja miks just selliseid asju.

Neljandas peatükis analüüsin väliseestlaste reise Nõukogude Eestisse. Peatüki esimeses osas analüüsin reiside korralduslikku külge, kirjutades, mida pidi üks sõjapõgenik tegema selleks, et reisida kodumaale. Seejärel analüüsin, mida reisile kaasa võeti, kus reisil peatuti ja seda, millised piirangud kaasnesid Nõukogude Eestisse reisimisel. Peatüki teises osas keskendun reiside emotsionaalsele küljele, analüüsid muljeid nõukogude argielust ja elukekskonnast.

Lõpetuseks soovin tänada oma juhendajat Ene Kõresaart põhjalike näpunäidete ja Eesti Rahva Muuseumi arhiivitöötajaid abivalmiduse eest.

1. Allikad ja teoreetiline lähtepunkt

Minu uurimuse aluseks on 2012. aastal Vancouveris Kanadas läbi viidud välitöödelt kogutud biograafilis-temaatilised jutustused ja Eesti Rahva Muuseumi Korrespondentide Vastuste Arhiivis leiduvad vastused põgenikke puudtavatele küsitluskavadele ja Etnograafilises Arhiivis leiduvad põgenemise teemalised intervjuud. Antud teemat saaks uurida ka vaid dokumentaalseid allikaid (nt kirju või dokumente) uurides, kuid kuna minu uurimus keskendub suuresti retrospektiivselt personaalsele kogemusele mälestustes, siis on eluloolise suunitlusega allikad parimaks vahendiks käesolevaks uurimiseks.

Alljärgnevas peatükis asetan uurimistöö teoreetilisse raamistikku, kirjeldan välitööde kulgu ja töös kasutatavaid allikaid.

1.1 Töö teoreetiline lähtekoht

Analüüs lähtub ajaloolise antropoloogia (ka etnoajalugu, ingl k *historical anthropology/ethnography* või *ethnohistory*) meetodist, mis tegeleb ajalooliste sündmuste ja/või nähtuste uurimisega, kombineerides nii ajaloo kui ka antropoloogia allikaid ja meetodeid (Sturtevant 1966: 1 – 6, Axtell 1979: 1 – 4, Axel 2002: vii – viii, Fenske 2007: 76).

Ameerika etnoloog William C Sturtevant on mõtestanud etnoajalugu ja kirjutanud antropoloogia ning ajaloo puutepunktidest, tuues välja, et traditsiooniliselt on neid on vastandatud (Sturtevant 1966: 1), kuid nad hakkasid üksteisele lähenema 1960. aastatel kultuuriliste pöörete laines (Burke 2011: 62, 80). Tegelikuses on ajaloo ja antropoloogia distsipliinid väga sarnased – mõlemad uurivad rahvaid ja inimesi, taotledes nende tegude, tavade uskumuste kirjeldamist ja tõlgendamist (Tamm 2006).

Algselt võtsid ajaloolise antropoloogia meetodi kasutusele sotsiaalajaloolased, kelle tööde sihiks oli uurida koloniaalimpeeriumite põlisrahvaid (Marchall 1994: 972), selleks konstrueeriti inimeste vaatekohti toimunud sündmustele/nähtustele ning uuriti seda, kuidas toimunu kajastus nende lugudes (Kalb *et al* 1996: 6). Üha enam on hakatud rakendama ajaloolise antropoloogia meetodit lähiajaloo teemade uurimisel – nt Krimmi

tatarlaste küüditamist ja naasemist kodumaale (Uehling 2004), nõukogude ajakirjanduse mõju inimeste mõttemaailmale (Wolfe 2005), nn viimast nõukogude põlvkonda ehk neid, kelle noorus jäi nõukogude võimu perioodi, kuid täiskasvanuiga kandus nõukogude korra järgsesse aega (Yurchak 2005).

Briti ajaloolane Peter Burke on kirjutanud, et ajalooline antropoloogia on üks lähenemisviis ajaloo uurimisele. Erinevalt sotsiaalajaloost kasutab ajalooline antropoloogia eelkõige kvalitatiivseid meetodeid, keskendudes spetsiaalsete nähtuste uurimisele ja kirjeldamisele. Sotsiaalajalugu keskendub masside käitumise üldistamisele, ajalooline antropoloogia võtab vaatluse alla väiksemates inimgruppides, eeskätt kogukondades jms toimunu. (Burke 2005: 3) Seega ei kirjeldata ajaloolises antropoloogias mitte inimest kindlas ajas ja kohas, vaid protsesse ruumis ja ajas. Ajaloolise antropoloogia meetod annab võimaluse sügavamateks kirjeldusteks ja tõlgendusteks kogemuslikus ning emotsionaalses mõõtmes. Kogukonnad on loonud ise endale tavasid ja norme, mille järgi nad elavad ning mis on omaette kultuurifenomeniks (Burke 2005: 3). Seetõttu on oluline sündmuste/nähtuste uurimisel võtta arvesse ka üksiku inimese vaatenurka.

Etnoloogid eelistavad inimeste kogetut mõista läbi narratiivi (Frykman 1999: 76). Narratiivsete intervjuude sisuks on jutustused personaalsetest lugudest ja elamustest. Ajaloolane Olaf Mertelsman tõstab esile inimese mälestuste problemaatika: „selliste allikate kasutamine toob välja suulise pärimuse üldise probleemi. Mälestused on puudulikud ja subjektiivsed, paljusid asju mäletatakse valesti“ (Mertelsman 2004: 132). Ettevaatus on oluline eelkõige suulise ajaloo uurimise puhul, kus uurija huvi on suunatud minevikus toimunud sündmustele, mille uurimiseks on sellised allikad retrospektiivsed. Elulood ja mälestused on konstrueeritud minevik, kus jutustaja toetub enda ja oma lähedaste mälule ning lähtub jutustamisaegsest olevikust. Kirjandus- ja eluloo uurija Tiina Kirss ütleb, et „elulooline jutustus pakub olustikukirjeldust, mida võiks ja peaks faktide kontrollimiseks kõrvutama dokumentaalallikatega“ (Kirss 2006: 621). See tähendab, et elulooliste allikatega on võimalik uurida seoseid ja olusid, mida muudes allikates ei leidu.

William C Sturdevant on toonud välja paljude ajaloolaste ja kultuuriantropoloogide esitatud osunduse, et „empiirilist“ ajalugu ei ole tegelikkuses

võimalik eristada „spekulatiivsest“ ajaloost. See tähendab, et kogu histograafia on teatud piirini spekulatiivne ja ajalooline „tõestusmaterjal“ on muutlikult empiiriline. (Sturdevant 1966: 4) Erinevat tüüpi allikate kasutamist/kõrvutamist võib pidada ainult kasulikuks, kuna nad täiendavad üksteist, mistõttu on seeläbi võimalus saavutada uuritavast täiuslikum pilt või arusaam (Sturdevant 1966: 3). Eesti ajaloolane Aigi Rahi-Tamm on kirjutanud eestlaste küüditamise näitel sellest, kuidas samad sündmused kajastuvad erinevate allikate (elulooliste ja dokumentaalsete) valguses ja kuidas need üksteist täiendavad (Rahi-Tamm 2001). Ajaloolased toovad oma uurimustesse sisse personaalse kogemuse konkreetsest sündmusest, etnoloogid/antropoloogid aga leiavad arhiiviallikate abil oma uuritavatele teemadele dokumentaalseid pidepunkte. Seega on eredad isiklikud kogemused asetatud mingi ajajärgu üldisemasse raamistikku võimaldades seda raamistikku paremini mõista.

Minu kasutatavad allikad on peamiselt eluloolised mälestused, mida kõrvutan dokumentaalsete allikatega. Kuigi kõik käesolevas magistritöös käsitlemist leidvad teemad võiksid mitmetel teistel ajaloo perioodidel olla vaadeldavad ka igapäevategevustena, siis külma sõja ajajärgul oli kahe inimgrupi suhtlus tugevasti politiseeritud ja ajalooliste sündmuste keerises. Seetõttu selle teema uurimine dokumentaalsete allikate lisamiseta (ja dokumendid ilma personaalset vaatepunkti avava allikata) jätaks suhtlusest pooliku pildi. Kui ajaloolased on kirjutanud sellest, kuidas suhtlust kodumaaga mõjutasid reguleeritud riiklikud seadused ja eeskirjad (nt Jürjo 1998), siis minu töö lisab suhtluse uurimisele ka üksikisiku vaatenurga.

1.2 Välitööd Vancouveris –kontekst, meetod, kogutud allikad

Olles eelneval aastal töötanud Eestlaste Arhiivis Vancouveris, naasesin 2012. aasta suveks sealsete eestlaste arhiivi korrastustöödele. Selleks ajaks olin otsustanud, et kirjutan oma magistritöö 1944. aasta põgenike kontaktidest kodumaaga. Kanadas olles oli hea võimalus sealseid eestlasi käesoleval teemal intervjuuerida. Välitöid viisin läbi Vancouveris ja seda ümbritsevates linnades West-Vancouveris, North-Vancouveris, Burnabys ja Surreys.

Minu enda uurimishuvist lähtuvalt koostasin enne välitöödele minemist küsimustiku (vt Lisa 1), mis jagunes neljaks teemaks: kirjavahetus, pakkide saatmine, reisirid Nõukogude Eestisse ja kodu-Eestis elavate sugulaste reisirid välismaale. Konkreetseid teemasid said valitud seetõttu, kuna erinevates eravestlustes väliseestlastega kerkisid just need neli teemat alati esile. Esimese, teise ja neljanda teema küsimused töötasin välja ise, kuid kolmanda osa küsimused võtsin Eesti Rahva Muuseumi küsimuslehest nr 228, mis käsitleb väliseestlaste reisirid Nõukogude Eestisse (Järs 2008). Anu Järsi küsimustiku otsustasin kasutusele võtta ennekõike seetõttu, kuna selles käsitleti reisimise teemat detailirohkelt.

Intervjuude läbiviimiseks ei olnud kontakti loomine väga keeruline, kuna eelneva suve vältel olin osalenud erinevatel kogukonna¹ üritustel ja seeläbi tutvunud selle liikmetega. Vancouverisse naastes andsin juba varakult teada sealsetele eestlastele, et plaanin läbi viia ka välitööd käesoleva magistritöö tarbeks.

Kuna töötasin kogukonna arhiivis, suhtlesin igapäevaselt ka selle liikmetega ja osalesin nende korraldatud üritustel. Võib öelda, et teatud mõttes oli mind võetud omaks. Ei olnud harv olukord, kus kõigepealt tegin intervjuu ühe inimesega ja siis „soovitustega“ aidati mul pöörduda järgmiste potentsiaalsete informantide poole.

2012. aasta suvel välitööde käigus intervjuueerisin 10 Vancouveri eestlast, kellest üks ei lubanud intervjuud lindistada². Intervjuude läbiviimise paikadeks olid peamiselt informantide kodud, aga ka Vancouveri Eesti Maja. Tegemist oli poolstruktureeritud biograafilis-temaatiliste intervjuudega, mille pikkused varieerusid paarikümnest minutist pooleteise tunnini. Informantidest 7 olid naised ja 3 mehed. Oluline on siinkohal märkida, et 3 informanti olid põgenenud täiskasvanuna ja 7 lapse või teismelisena, mistõttu olid põgenemise organiseerijateks ja selle eest vastutajateks

---

¹ Tänapäeval on Briti Kolumbia, eelkõige Suur-Vancouveri, eestlaste kogukonnas nii II maailmasõja ajal põgenenud inimesi, kui ka nõ uusi väliseestlasi. Kuigi täpset arvu ei ole teada, loetakse keskmiselt selle piirkonna eesti päritolu kanadalasteks umbes 2000 inimest, kellest veerand on aktiivsed ja tegutsevad eesti organisatsioonides. Vancouveri Eesti Selts on vanim ja suurim sealne eesti organisatsioon, kus tegutseb nt rahvatantsuring, raamatukogu, mitu teatriringi. Seltsil on oma häälekandja „Läänekaare Postipoiss“, mis ilmub neli korda aastas. Teiste organisatsioonide seas võib veel üles lugeda Eesti Kultuuri Ühingut Kanadas (eesmärgiks on hoida üleval huvi Eesti ja selle kultuuri vastu ning toetada eesti õppetööd Põhja-Ameerikas ja Eestis), Vancouveri Eesti Pensionäride Ühing (koondab endas pensionäre, organiseerib rahvuslikku, kultuurilist, isamaalist, heategevuslikku jms tegevust) (Lillakas 1997: 86 – 96).

² Intervjuust saadud info on kirjas minu välitöödepäevikus väga üldistatud kujul, mistõttu ma ei too ma uurimustöös konkreetseid näiteid sellest intervjuust.

nende vanemad. Vanim informant oli sündinud 1918. aastal, noorim 1941. aastal. Informantide leidmisel oli oluliseks kriteeriumiks (rohkemal või vähesemal määral) kontakt kodumaaga.

Intervjuude sisuks on jutustused informantide elust ja kogemustest. Jutustuse sisu määrab suuresti see, millise eesmärgiga lugu on räägitud. Intervjueerijal on võimalik paika panna jutustatavad teemad, sündmustik ning suunata informanti täpsustavate küsimustega (Yow 2008: 194). Minu intervjuud olid suunatud kindlatele teemadele. Inimesed reageerivad intervjueerimisele erinevalt. Oli informante, kes olid hea meelega kohe nõus oma lugu rääkima, kuid oli ka neid, kes esmalt pelgasid a'la „ah mida mina ka tean“ või „ma ei mäleta, mul ei ole midagi rääkida“, kuid olid siiski vestlusega nõus. Intervjueerija võib vähendada inimese hirmu intervjueerimise suhtes (Howarth 1999: 120), seletades enne intervjuud uurimuse põhjust, näidates üles huvi, küsides täpsustavaid küsimusi jne (Spradley 1979: 57). Mitme informandi jaoks oli kodumaaga kontaktide teemal rääkimine n-ö võõrale esimene kord. Oma lugude jutustamisel lähtusid nad sellisest ülesehitusest, mille mina enne loo jutustamist neile ette andsin. Samas esitasin veel täpsustavaid küsimusi, mis samuti suunas informante oma lugude esitamisel.

Allika sisu määrab nii intervjuu situatsioon ja meetod kui ka see, millise eesmärgiga lugu on räägitud. „Informant analüüsib alati situatsiooni lähtuvalt oma kultuurilistest teadmistest ja kompetentsusest, ning valib ja kohandab selle põhjal repertuaari, mis tundub asjakohase ja sobivana” (Lehmann 1985: 199, viidatud Reinvelt 2002: 31). Iga informant otsustab ise oma jutustuse sisu üle lähtuvalt sellest, mida ta oluliseks või ebaoluliseks peab (Reinvelt 2002: 31), kuid paratamatult on uurijal alati võimalus informanti mõjutada ja suunata. Alati tuleb arvesse võtta, kes on intervjueerija, milline on tema päritolu. Antud uurimuse seisukohalt näiteks see, kas küsitleja on kodu-eestlane või välis-eestlane, mis on tema sugu ja vanus, kas ja millised on tema sidemed uuritavaiga.

Intervjuu alguses kirjeldasin lühidalt, milline võiks olla intervjuu ülesehitus. Esmalt palusin informantidel rääkida elust Eestis enne põgenemist, seejärel põgenemisest ja kohanemisest ning alles seejärel kontaktide loomisest kodumaal olevate lähedastega. Põgenemisest ja kohanemisest palusin rääkida eelkõige seepärast, et saada

taustateadmisi neist endist, nende perekondadest ja varasemast elust. Nendes lugudes tuli enamasti teemaks, kas, kes ja kuidas Eestisse maha jäid. See andis võimaluse küsimuste esitamisel suunata informanti oma kogemuste sügavamateks kirjeldusteks.

Informante otsides ja intervjuusid läbi viies tekkis mul tunne, et ma olen selle teema uurimisega hiljaks jäänud – paljud potentsiaalsed informandid³ olid selleks ajaks juba surnud või olid nii kehva tervisega, et ei soovinud enam minuga vestelda.

Paraku osutus informantide leidmine oodatust raskemaks. Kui esialgu olin pigem huvitatud sellistest väliseestlastest, kes olid põgenemise ajal täiskasvanud, siis üha rohkem sai selgeks, et neid ei ole enam väga palju. Põgenemise hetkel täiskasvanuid otsisin eelkõige seetõttu, kuna nemad olid algsete kontaktide loojateks kodumaale jäänutega. Lastena põgenenutel olid kontakti loojateks aga nende vanemad, keda välitööde hetkeks enam elus ei olnud. See aga ei tähenda, et nõ lastelt saadud informatsioon oleks vähem väärtuslik. Kirjavahetuse ja pakkide saatmise teemat rääkisid nad vanematelt kuulnud lugude kaudu, kuid reise Nõukogude Eestisse kirjeldasid nad enda kogemuste põhjal. Kirjade ja pakkide teema puhul annavad kogutud intervjuud edasi peamiselt vahendatud kogemust. Lapsed ise ei saatnud/saanud kirju ja pakke, kuid perekonnamälus on need teemad olulisel kohal. Need allikad annavad edasi teavet, mida muud moodi ei ole enam võimalik saada.

1.3 ERM-i Etnograafilise Arhiivi allikad

Kuna välitööd Vancouveris ei andnud soovitud tulemust, otsustasin läbi vaadata ka Eesti Rahva Muuseumi arhiivis leiduvad allikad, mida leidub nii kirjasaatjate vastuste hulgas kui varasemalt muuseumi töötajate poolt läbi viidud intervjuudes, mille litereeringud asuvad etnograafilises arhiivis.

Intervjuudest ja KV vastustest valisin välja Kanada ja Ameerika eestlaste lood. Esiteks seetõttu, kuna olin ise välitööd läbiviinud Kanadas, teiseks kuna tegemist on kahe kõrvuti riigiga ning kontaktid kodumaaga samased ja sellest tulenevalt ka kodueestlastega suhtlemise probleemid sarnased.

---

³ Antud juhul pean ma silmas peamiselt neid inimesi, kes põgenesid Eestist täiskasvanueas ja kes löid ise kodumaal olevate lähendastega kontakti.

Oma töös kasutan lisaks enda tehtud intervjuudele ERM-i endise teaduri Edgar Saare poolt 2000. aastal Ameerika Ühendriikides kogutud põgenemise ja kohanemise lugusid ning 2006. aastal Riina Reinveldi ja Merike Ivaski⁴ kogutud põgenemislugusid Kanada ja Ameerika eestlastelt.

2000. aasta aprillis-mais käis ERM-i teaduri Edgar Saar välitöödel Ameerika Ühendriikides (Washington, Silver Spring, Chicago, Elmhurst, Cleveland, Cincinnati, Lakewood, Chester, Hackensack, New York), viies läbi 38 intervjuud seal elavate eestlastega. 16 intervjuueeritavat olid naised ja 22 mehed⁵. Peamiselt olid informandid sündinud perioodil 1910-1930, mõned ka 1930. aastatel. Neist vanim sündinud 1912. aastal ja noorim 1938. aastal.

Riina Reinvelt viibis välitöödel 2006. aasta oktoobris ja novembris Ameerikas New Yorgis ja Los Angeleses, kus ta intervjueeris seal elavaid eestlasi. Välitööde eesmärgiks oli koguda eluloolisi mälestusi rõhuasetusega põgenemisel ja kohanemisel uuel asukohamaal. Välitööde tulemusel intervjueeris ta 28 inimest, kellest 25 olid naised ja 3 mehed. Peamiselt olid informandid sündinud 1930. aastatel, kuid vanim informant oli 1907. aastal ja noorim 1943. aastal.

Merike Ivask viis läbi 2006. aasta oktoobris-novembris välitöid Kanadas Torontos ja Vancouveris. Välitööde tulemusena kogus Ivask 28 intervjuud, neist 24 olid naistega, 4 meestega. Intervjuueeritavatest vanim oli sündinud 1912. aastal ja noorim 1940. aastal.

Ivaski ja Reinveldi kogutud intervjuude puhul on tegemist biograafilis-temaatiliste intervjuudega, mille fookuses on 1944. aasta põgenemise ja uuel asukohamaal kohanemise teemad. Intervjuudes leidsid kajastamist ka teemad nagu varasem elu Eestis ja hilisem elu Ameerikas või Kanadas. Intervjuude lõpu poole küsivad intervjuueerijad küsimusi ka kontaktide kohta kodumaaga. Nt kuidas saadi teavet kodumaa kohta? Millal kontaktid tekkisid? Kas informant on kodumaale reisinud ja kuna? Millised muljed tekkisid kodumaa külastamisel? Mind huvitavate teemade proportsioon nendes intervjuudes on hinnanguliselt umbes 1/10 või vähem. See, kui

---

⁴ Riina Reinveldi ja Merike Ivaski poolt läbiviidud välitöid rahastas korp! Filiae Patriae, seetõttu intervjuueeriti eelkõige korp! Filiae Patriae liikmeid, kuid ka teiste akadeemiliste organisatsioonide liikmeid ja organisatsiooni mitte kuuluvaid inimesi.

⁵ Üks informant osales kahes intervjuus ja üks intervjuu toimus paaris.

palju nendes intervjuudes leidub infot kontaktide kohta, sõltus sellest, kui palju informant ise antud teemal soovis rääkida ja ka sellest, kui palju intervjuerijad täpsustavaid küsimusi küsisid. Paraku ei käsitletud intervjuudes neid teemasid põhjalikult. Samas on see informatsioon siiski väärtuslik, kuna hetkel ei ole võimalik enam mitmeid neid informante intervjuerida.

1.4 ERM-i Korrespondentide Vastuste Arhiivi allikad

Lisaks intervjuudele kasutan oma töös korrespondentide võrgu vastuseid küsimuslehtede nr 203 „Põgenemine kodumaalt. Esimene aastakümne paguluses“ (Saar 1998) ja nr 213 „Väliseestlased 1955-2000“ (Saar 2002) ning küsimuslehele nr 228 „Väliseestlaste reisirid Nõukogude Eestisse“ (Järs 2008).

Küsitlusleht on üks kasutatavamaid andmekogumise viise eesti etnoloogias, mille abil kogutakse narratiivne allikakogum. Seda iseloomustavad kindlad ruumilised, ajalised, vanuselised, soolised, sotsiaalsed, religioossed, etnilised jmt tunnused (Kõresaar 1995: 23). Viimase kujundamine lähtub küsitluslehe eesmärkidest, küsimuse esitamise viisist ja vastaja valmidusest ning oskusest küsimustele kirjalikult vastata.

Küsimuslehe nr 203 vastused saabusid Eesti Rahva Muuseumisse aastatel 1999-2001. Kokku saadeti 113 otsest vastust küsitluslehele (millest 53 Ameerikast, 20 Rootsist, 16 Austraaliast, 11 Kanadast, 2 Eestist, 2 Suurbritanniast, 2 Saksamaalt, 1 Lõuna-Aafrika Vabariigist, 1 Argentiinast, 1 Prantsusmaalt, 1 Norrast, 3 vastust saatjariigita) ja lisaks vastused, mis keskendusid muudele väliseestluse aspektidele. Noorim oli sündinud 1941. aastal, vanim 1909. aastal.

Küsimuslehe eesmärgiks oli koguda infot kodumaalt põgenemise ja esimese aastakümne kohta paguluses (kuni 1954. aasta lõpuni). Küsimustikus on 86 küsimust, mis keskenduvad põgenemisteedele, elule põgenikelaagris või muudes elukohtades ja ümberasumisele, kuid käsitlemist leiavad ka sellised teemad nagu töö, kodu ja pere, kool, seltsid, poliitika, kultuur, usuelu ja sidemed kodumaaga. Küsimuslehtede temaatilisus viitab sellele, et kirjutamise teema on alati mingil moel piiratud (Pöysä 2009: 41). Küsimustikus on 86 küsimuste punkti, millest 2 on kodumaaga sidemete hoidmise kohta. Töös kasutan kahte Ameerika eestlase vastust, ühte mehelt (s 1925) ja

teist naiselt (s 1924), milles kodumaaga kontaktide pidamise teemat käsitleti põhjalikumalt.

Küsimuslehe nr 213 vastused saabusid Eesti Rahva Muuseumisse 2003. aastal. Kokku saadeti 39 vastust (6 Rootsist, 3 Saksamaalt, 9 Austraaliast, 4 Kanadast ja 17 USA-st), kirjutajatest 18 olid mehed ja 21 naised. Töös kasutan 12 Ameerika ja Kanada lugu, millest 9 on naiste jutustatud ja 3 mehe. Noorim sündinud 1935. aastal ja vanim sündinud 1915. aastal.

Küsimuslehe eesmärgiks oli koguda infot väliseestluse kohta ajavahemikul 1955-2000. Küsimustik läheneb väliseestluse teemale üldisemalt, keskendudes teemadele nagu elukeskond, pere ja kodu, kool, skautlus, seltsielu, kultuur ja poliitika, usu ja sidemed kodumaaga. Küsimustik koosnes 52-st küsimusest, millest küsimused 40-46 käsitlesid kontaktide teemat kodumaaga. Vastanute hulgas oli neid, kellel oli kontakte, mida kirjeldati pikemalt, kuid ka neid, kes vaid mainisid kellega, kuna ja milline kontakt oli. Vastanute seas oli ka neid, kellel ei olnud sidemeid kodumaaga. Lugude valikus lähtusin eelkõige asukohamaast (Kanada ja Ameerika) ning kontaktide olemasolust ja teema kirjeldamisest rohkem kui paari lausega.

Küsimuslehele 228 vastused saabusid ERM-i 2009.-2012. aastal ja vastuseid tuli 21, millest 6 saabus Kanadast, 6 Ameerika Ühendriikidest, 3 Rootsist, 1 Inglismaalt ja 2 Soomest. Käesolevas magistritöös kasutan seitset vastust, kuna need olid põhjalikumad ja informatiivsemad. Seistmest vastusest 5 on naiselt, 2 mehelt. Noorim vastanu on sündinud 1942. aastal ja vanim 1915. aastal. Kuna kasutasin sama küsimustikku oma intervjuude läbiviimisel reise teemal, siis küsimustikus kajastuvad teemad lähevad minu uurimustöö ühe osaga täielikult kokku.

Küsitluslehte ei peeta parimaks meetodiks kvalitatiivse uurimuse korral, kuna sellega kirjutatakse informandile ette, millele ta peaks vastama ja seetõttu ei toimu info kogumine loomulikult (Woods 2006). Siiski on küsitluslehel olemas oma kindel koht uurimismaterjalide kogumisel. Küsitluslehe eeliseks on see, et sellega on võimalik uurida kindlaid teemasid ning küsimustega juhtida informandi tähelepanu sellele, mida tahetakse temalt teada saada. Mina küsisin enda läbiviidud välitöödel samu küsimusi, mis olid Anu Järsi küsimustikus (2008), mistõttu on KV vastused ja minu kogutud allikad võrreldavad. Samas kirjaliku küsitlusmeetodiga saadud andmed on n-ö lõplikud

ja etnoloogil puudub võimalus neid jooksvalt kontrollida (Kõresaar 1995:23 – 25) ning saadud info võib olla limiteeritud. Minul oli välitöödel võimalik küsida informantidelt täiendavaid küsimusi ja paluda mõnest teemast põhjalikumalt rääkida, kuid korrespondentide vastused on lõplikud. Kuigi uurijal/lugejal võib tekkida soov liiaküsimusi esitamiseks, ei ole see enam võimalik.

1.5 Muud allikad

Uurimuses kasutan toetavateks allikateks nõukogude perioodi arhiividokumente ja väliseesti ajalehtede väljavõtteid.

Kasutan Eesti Riigiarhiivis leiduvaid säilikuid ERA.R-1970.3.17 „NSV Liidu Välisministeeriumi juhendmaterjalid tollieeskirjade kohta, 1957-1989“. Tollieskirjad käsitlevad peamiselt seda, mida tohtis ja ei tohtinud saata või reisisid kaasa tuua Nõukogude Liitu. Teiseks kasutan ma ERA.R-1970.3.95 „Kirjavahetus Glavlitiga. Kõrvaldamisele kuuluvate teoste autorite nimekiri, 1964.“ Käesolev säilik sisaldab aruandeid NSVL tsensuuri ja riigisaladuste kaitseorganile (Glavlitile) saadetud aruannetest ja keelatud raamatute nimekirjadest. Arhiividokumente toetavate allikatena kasutades on võimalik paigutada empiirilised allikad ajaloo konteksti. Antud allikad annavad Nõukogude Liidu seaduste näol mõista Liidu positsiooni välismaailma suhtes. Nendes dokumentides on kirjas mitmed punktid, mis viitavad keeldudele ja tsensuurile.

Ühtlasi kasutan ma Eesti Rahvusraamatukogu digiarhiivis asuvaid väliseesti ajalehti Eesti Post (Geislinger), Eesti Teataja (Stockholm) ja Vaba Eestlane (Toronto), milles kirjutatakse Nõukogude Eestis valitseva puuduse kohta ja kus on erinevad kuulutused välismaalt pakkide saatmise võimaluste kohta Nõukogude Liitu. Väliseesti ajalehed edastasid nõ vaba maailma vaadet.

Töös piiritletud ajavahemiku dokumentaalseid allikaid uurides on väga oluline allikakriitiline lähenemine. Kuna tegemist on külma sõja perioodiga, oli propaganda ja tsensuuri roll olulisem, eriti Nõukogude Liidus, aga ka väliseesti ajalehtedes. See tähendab, et allikates kajastatud faktide tähendus sõltub nende tõlgendamisest ja sellest, millisesse konteksti need paigutatada ja kuidas neid uurida.

1.6 Meetod

Intervjuusid ja korrespondentide vastuseid analüüsin temaatiliselt, tuues välja kirjade ja pakkide saatmise ning reise kirjeldustes olevad sõlmteemad. Temaatiline analüüs on üks kasutatavaid meetodeid narratiivide analüüsimisel. Temaatilises analüüsis keskendutakse rohkem sellele, millest narratiivis räägitakse, kui sellele, kuidas lugu räägitakse. (Kohler-Riessman 2008:53-54) Temaatiline analüüs on induktiivne, st et teemad tulenevad jutust, mitte uurijalt. Temaatilise analüüsiga on tihedalt seotud võrdlev analüüs (Tere 2006, 12.05.2011). Seega narratiivis tuuakse välja erinevad teemad, ning siis võrreldakse neid omavahel.

Töös kasutatavas empiirilises materjalis on palju nõ lühilugusid (*small stories*), mis on jutustused igapäevaelu kirjeldavatest tavalistest seikadest ja situatsioonidest (Bamberg 2007: 5). Selliste lugude kaudu väljendab informant oma identiteeti ja paigutab ennast tegelasena loo sisse lähtuvalt jutustamisaegsest reaalsusest. Enda positsioneerimine nendes lugudes võimaldab analüüsida, kuidas maailm on konstrueeritud enda ja teiste kaudu ajas ning ruumis. (Bamberg *et al* 2008: 3-4) See tähendab, et sellised lühilood annavad mõista, kuidas informant tahab, et me temast ja tema positsioneeritusest aru saaksime.

Töös kasutatud dokumentaalsetes allikates leiduva teabe kaudu üritan luua taustsüsteemi ja konteksti ja seda kriitiliselt hinnata. Seejärel kõrvutades neid empiiriliste allikatega, et anda mitmetahulisem pilt väliseestlaste kontaktide temast kodumaaga.

Lisades on ära toodud Vancouveri välitöödel kasutatud küsimustik. Väljavõtted intervjuudest ja korrespondentide vastustest on esitatud kursiivkirjas, märgid [---] tähistavad intervjuulõigust ja korrespondentide vastustest välja jäetud osa. Täpsustused on esitatud nurksulgude sees. Väljavõtted intervjuudest ja KV vastustest on töös esitatud korrigeerimata kujul. Intervjuutsitaatides ei kasuta ma informantide nimesid, tsitaadi järel viitan nende soole koos sünniaastaga. Arhiiviallikatele olen lisaks pannud ka arhiiviviite. Tekstis toodud koha- ja pärisnimed olen jätnud muutmata. Lisaks kasutan ka joonealust viitamist mõningateks täpsustusteks.

2. Migratsioon ja diasporaa uurimisprobleemina

Käesolev töö paigutub eelkõige diasporaauringute konteksti. Selles peatükis käsitlen ma migratsiooni ja diasporaa teemasid uurimisprobleemina, ennekõike mõistete defineerimise kaudu. Seeläbi migratsiooniprotsesse silmas pidades kategoriseerin eestlaste väljarännet Teise maailmasõja ajal. Ühtlasi kirjutan Eesti diasporaa kujunemisest. Peatüki lõpus annan historiograafilise ülevaate Teise maailmasõja ajal põgenenud eestlaste uurimisest.

2.1 Migratsioon uurimisprobleemina

Migratsiooni uurimisega tegelevad erinevad distsipliinid. Hoolimata distsipliinist on esitatavad põhiküsimused samad: miks inimesed rändavad, kes rändavad ja mis juhtub nendega pärast rändamist. Migratsiooniantropoloog Caroline Brettell toob välja, et riigi- ja majandusteadlased on suuresti huvitatud sellest, kuidas toimuvad riikide vahelised rändamised ja kuidas need on mõjutatud poliitikast, tööjõu liikumisest või kaubandusest. Sotsioloogid keskenduvad peamiselt sihtkohariigis rändajate intergratsioonile. Geograafid võtavad fookusesse migratsiooni ajalise ja ruumilise aspekti. (Brettell 2003:1)

Antropoloogias uuritakse migratsiooni läbi etnilisuse ja identiteedi (Vertovec 2007: 963), keskendutakse sellele, kust rändaja on pärit ja kohale, kuhu ta siirdub. Sealhulgas ka sellele, kuidas inimesed tajuvad globaalseid protsesse. Antropoloogias on fookuses kultuur, mis sisaldab uskumusi, käitumusi, sotsiaalseid suhteid jms. Antropoloogia on migratsiooni uuringutesse andnud vaatenurga, mis kajastab kultuurilist muutust ja kohanemist uuel asukohamaal. Vaadeldakse rände tõttu tekkinud kogukondi, sotsiaalseid organisatsioone, ühtlasi ka identiteeti ja rahvust. (Brettell 2000: 98)

Migratsioon ja diasporaa on mõisted, mis on laiemas mõttes kõigile arusaadavad, kuid siiski raskesti defineeritavad. Kitsam migratsiooni ehk rände definitsioon on see, et inimene vahetab oma elupaika kestval eesmärgil (Jürgenson 2008: 96). Selles seoses saab rääkida siserändest (Castles 2000: 269), kus ränne toimub

ühe riigi sees, nt ühest linnast teise töökohta ja sotsiaalset positsiooni vahetamata, aga ka rahvusvahelist rändest, kus rännatakse teise riiki ja seeläbi võib toimuda ka elukutse ning sotsiaalse positsiooni vahetamine (Jürgenson 2008: 96).

Erinevad migratsiooni uurijad on välja toonud rände makro- ja mikroteoreetilised mudelid (Massey *et al* 1993; Boyle *et al* 1998; Brettel 2003; Jürgenson 2008). Makroteoreetilised mudelid keskenduvad peamiselt majanduslikele faktoritele, kus ei pöörata seletustes piisavalt tähelepanu üksikindiviidile ja tema valikutele. Makroteoreetiline mudel keskendub rände majanduslikele faktoritele. (Jürgenson 2008: 97) See tähendab, et rännet uuritakse peamiselt läbi majanduslike kulude ja tulude võrdluse liini (Jürgenson *et al* 2011: 4). 1960. aastatel tekkisid makroteooriate kõrvale mikroteooriad, mille keskseks tegelaseks on üksikindiviid, kes võtab vastu otsuse kas minna või jääda (Jürgenson 2008: 98). Seega keskendutakse antropoloogias peamiselt rände mikroteoreetilisele tasanditele. Samas annab makrotasandiga võrdlemine võimaluse luua ajalist ja struktuurilist konteksti, milles üksikisikud rändega seotud valikuid teevad (Brettell 2003: 2).

Migratsiooniurija Stephen Castles (2000: 270 – 271) on esile toonud erinevad rändajate kategooriad: (1) Ajutised töölistmigrandid ehk mehed ja naised, kelle ränne on limiteeritud perioodiga, et teenida raha ja saata seda koju. Siin kohal ei ole oluline, kas ränne kestab paar kuud või aastat; (2) spetsialistidest migrandid, kes liiguvad peamiselt rahvusvaheliste ettevõtete ja organisatsioonide või ka programmide kaudu, mille läbi otsitakse spetsialiste kohtades, kus on nende nappus; (3) ebaregulaarsed migrandid ehk illegaalid; (4) ja põgenikud, kes ÜRO 1951. aasta konventsiooni kohaselt on rändajad, kes elavad väljaspool enda riigi piire poliitilistel, rassilistel, rahvuslikel, sotsiaalsetel põhjustel kartes tagakiusamist või hukkamist; (5) asüüli otsijad, kes rändavad sarnastel põhjustel, kuid ei vasta ÜRO 1951. aasta konventsiooni nõuetele täielikult; (6) sunniviisilised rändajad, kelle hulgas on lisaks põgenikele ja asüüli taotlejatele ka nt looduskatastroofi tõttu rännanud inimesed; (7) perekondade taasühinemise eesmärgil rändajad ja (8) tagasirändajad, kes migreeruvad tagasi oma kodumaale pärast mingit perioodi.

Nendest kategooriatest saab välja tuua vabatahtliku ja sunniviisilise rändamise. Vabatahtliku ja sundmigratsiooni dihhotoomia põhineb eeldusel, et vabatahtlik ränne

toimub majanduslikel põhjustel. Sundmigreerimine ja põgenemine aga sõja, tagakiusamise ja nt poliitilistel põhjustel (Jürgenson 2008: 101). Sageli paigutatakse põgenikud samasse kategooriasse sundümberasujatega, kuid ajaloo ja migratsiooniurija Aivar Jürgenson esitab küsimuse: „kas need ikka on sama kategooria nähtused? Kui päritolumaa okupeeritakse võõrvõimu poolt ja suure tõenäosusega hakatase sealseid elanikke represseerima, kas siis okupatsiooni eest põgenemine on sunnitud või vabatahtlik?“ (2008: 101). Seega, kui eestlased otsustasid Teise maailmasõja tõttu läände minna/põgeneda, kas nad lahkusid Eestist siis sunniviisiliselt või vabatahtlikult?

Kui minna akadeemilisest diskursusest korraks välja ja vaadelda väliseestlaste üldist seisukohta, siis öeldakse, et Eestist lahkuti sunniviisiliselt. Väliseesti ajakirjaniku ja aktivisti Hellar Grabbi arvates on küsimus, kas minek oli vabatahtlik või sunniviisiline, kohatu. Grabbi on kirjutanud, et Eestis ei mõisteta alati suure põgenemise olemust ja põhjusi ning läände minemise kohta on öeldud näiteks „siirdus Saksamaale“, „emigreerus Rootsi“ või „asus Poola kaudu elama Saksamaale“ (Grabbi 2009: 354).

Eesti ajaloolane Kaja Kumer-Haukanõmm on öelnud, et Teise maailmasõja tõttu sattus suur osa eestlastest võõrsile sunniviisiliselt, mis aga ei tähenda, et nende lahkumine toimus põgenemisena ning ütleb, et õigustatult võib kasutada *põgenemise* asemel ka sõna *lahkumine* (Kumer-Haukanõmm 2011: 107). Eestist lahkuti ka majanduslikel ja perekondlikel põhjustel (Kirss 2006: 106), mistõttu ei saa väita, et kõigil oli üks ja sama põhjus. Läände ei jõutud ainult 1944. aasta suvel-sügisel, vaid lahkumine algas juba sõja alguses, kui ühes baltisakslaste ümberasumisega lahkus ka osa eestlasi. Ühtlasi satuti läände ka Saksa okupatsiooni ajal tööle värvatuna, kõrgkoolidesse õppima või õpetama, aga ka Saksa okupatsiooni ajal ja hiljem rinde lähenemisel Eestist evakueerituna, tsiviilisikuna põgenenuna jne. (Kumer-Haukanõmm 2012: 25, 26) Seega olid Eestist lahkumise põhjused erinevad. 1944. aasta suurpõgenemist võib siiski pidada sundmigratsiooniks, olgugi, et oli nii poliitilisi kui ka majanduslikke põhjuseid.

2.2 Diasporaa uurimisprobleemina

Migratsiooniuringute alla käivad diasporaa uuringud. Diasporaa on laialt öeldes hulk inimesi, kes identifitseerivad ennast teatud sama ruumilise päritolu kaudu ja kes on ajalooliselt tekkinud läbi sund- ja töörande, kolonialismi, kaubandusvõrkude ja/või kultuurilise tegevuse (Cohen 2008:1 – 2; Ruting 2008: 10). Diasporaa uurija Khachig Tölöliani kohaselt on diasporaad hargmaise liikumise nõ näitlikud kogukonnad (*exemplary communities*) ja diasporaa termin, mis kunagi tähistas juudi, kreeka ja armeenia elanikonna hajutatust maailmas, kuid seostatakse nüüd laiemate mõistetega nagu rändaja, põgenik, eksiilkogukond jne (Tölölian 1991: 4 - 5).

William Safran defineerib klassikalises mõistes diasporaad välis-kogukondse vähemusena, (1) mis on levinud väljaspool oma nn algsest keskusest; (2) kellel on „mälu, visioon, või müüt algsest kodumaast“; (3) kes „usuvad, et nad ei ole – ja ei saa olla – täielikult aktsepteeritud võõrustava maa poolt; (4) kes näeb esivanemate kodu kohana, kuhu ühel hetkel tagasi minna, kui aeg on õige; (5) kes on pühendunud selle kodumaa hoidmisele ja taastamisele; ja (6) mille liikmete grupiteadlikkus ja solidaarsus toetub olulisel määral kontaktide hoidmisele kodumaaga/päritoluriigiga (Safran 1991: 83 – 84; Clifford 1994: 304 – 305). Diasporaad on sotsiaalselt konstrueeritud kogukonnad inimestest, kes tunnevad teatud kuuluvust kollektiivse ümberpaigutuse kaudu või siis tunnetavad pärinevust samast esivanemate kodumaast. Diasporaad võib pidada kujuteldavaks kogukonnaks (*imagined communities*), mis oma olemuselt on võtnud transnatsionaalseid vorme (Ruting 2008: 10).

Teise maailmasõja käigus põgenenud eestlaste diasporaad võib eespool olevate tunnuste järgi pidada nõ ehedaks või klassikaliseks diasporaaks. Nad põgenesid teadmisega, et Eestist äraolek on ajutine ja pärast Eesti vabanemist võõrvõimu alt tulla tagasi. Nad võitlesid välismaal olles Eesti okupeerimise tunnustamise ja jälle vabaks saamise eest. Nad asutasid erinevaid institutsioone nagu kirikud, koolid, ajalehed, mille eesmärk oli hoida elus eesti kultuuri ja identiteeti. Safrani definitsioon diasporaast sobib hästi väliseesti diasporaa iseloomustamiseks tingimustes, kui Eesti ei olnud veel taasiseseisvunud. Täna vaadates ei täida diasporaa konseptsioon kõiki neid

kriteeriume, kuna Eesti Vabariik on jälle iseseisev ja väliseestlastel on võimalus kodumaale tagasi tulla ilma, et kohalik riigikord neid ohustaks.

Tänapäeval ei koosne Eesti diasporaa ainult Teise maailmasõja ajal Eestist lahkunud eestlastest ja nende järeltulijatest vaid ka nn uutest väliseestlastest, kes on erinevatel põhjustel lahkunud kodumaalt pärast Eesti taasiseseisvumist. Nüüdsel väliseestlusel on mitmeid tunnuseid, mis on omased transnatsionaalsuse ehk hargmaisuse konseptsioonile.

Thomas Faist on kirjutanud, et kui diasporaa mõistet on seostatud peamiselt siiski usuliste ja rahvuslike gruppidega, kes elavad väljaspool oma (kujuteldavat) kodumaad (Faist 2010: 9), siis transnatsionaalsus või hübriidsus aga viitab sellele, et inimese identiteet ja elukorraldus on seotud nii kodumaa kui ka uue asukohamaaga (Evans Braziel *et al* 2003: 5, Faist 2010: 9). Riikidevahelise rändega seoses tekivad migrantide kogukonnad, kes tihti säilitavad sideme päritolumaaga ja tekitavad piiriüleseid ehk hargmaiseid ruume (Kalev, *et al* 2013: 97). Ka Keiu Telve peab oma magistritöös transnatsionaalsuse oluliseks tingimuseks seda, et rahvuspiiride üleselt liikuv inimene säilitaks mitmel tasandil (emotsionaalsel, perekondlikul, majanduslikul, poliitilisel, sotsiaalsel, organisatsioonilisel jms tasandil) suhtlemise nii lähte- kui ka sihtkohariigiga (Telve 2015: 36). See tähendab, et oluline on inimese seotus kahe riigiga.

Paljudel väliseestlastel (k.a. sõjapõgenikel ja nende järeltulijatel) on perekondlikust ja sotsiaalsest aspektist vaadatuna kodu-Eestis sugulasi ja tuttavaid, kellega nad pidevalt sidet peavad ja neid külastavad. Majanduslikust aspektist võib tänapäeval pidada kohustuseks kinnisvara olemasolu Eestis, mistõttu on nad kohustatud maksma nt maamaksu ka Eestis. Poliitilisest aspektist nt Eesti kodanikena valimistel osalemine ja kohaliku poliitikaga kursis olemine. Organisatsioonitasemel suhtlemisest nt erinevad seltsid ja üliõpilaskorporatsioonid jms. Transnatsionaalsus eeldab, et rändajal on seotus ja kohustused mõlema riigi ees, mida enamusel väliseestlastest on. Samas ei saa väita nagu kõik väliseestlased oleksid hargmaised. Mõned eelpool mainitud kohustused ja seotuse aspektid tekkisid alles Eesti iseseisvumise järel, kuid nõukogude ajal puudusid.

Mitmed uurijad on viidanud transnatsionalismile kui ideoloogiale või elustiilile (Basch *et al* 2000:7; Faist 2010: 12, Telve 2015), mistõttu on oluline siinkohal ka

personaalsete valikute ja võimaluste küsimus. Diasporaa ja transnatsionaalsuse mõisted kattuvad teatud määral (Povranovic Frykman 2004: 82). Kui diasporaa mõiste viitab grupile, kellel on ühine grupiidentiteet, mis on geograafiliselt seotud (kujuteldava) kodumaaga ja tegutsetakse peamiselt sihtkohariigis, siis hargmaisus viitab riigipiire ületavale praktikale, kus migrantil on säilinud piiriülesed kontaktid lähedastega päritoluriigis ja elatakse kahes reaalsuses korraga (Siim 2014: 128).

Maja Povrzanovic Frykman on välja toonud kaasajastatud Safrani definitsiooni diasporaast, mida on kohandanud transnatsionaalsuse kontseptsiooniga. Sellest tulenevalt ei ole kodumaale naasemise aspekt enam diasporaa defineerimisel niivõrd oluline, vaid pigem enda seostamine juurtega ja sidemete hoidmine (erinevatel tasanditel) kodumaaga. Ühtlasi mälestused ja müüdid kadunud kodumast kaotavad tähtsuse, kui diasporaa liikmed ühildavad päritolu- ja sihtkohariigi üheks sotsiaalseks väljaks. (Povranovic Frykman 2004: 83) Seega on diasporaa puhul olulised identiteet ja side kodumaaga. Tänapäeval on võimalik sidet kodumaaga pidada ka virtuaalselt ja olla kursis kodumaal toimuvaga. Hargmaisuse puhul on aga oluline ka liikuvus. See tähendab, et Teise maailmasõja ajal põgenenud eestlane vastab nõrka kaasaegse diasporaa tunnustele, kuid ei ole ilmtingimata hargmaine eestlane. Paljuski sõltub see inimese valikutest ja võimalustest, kuivõrd on ta sidunud ennast (varem ettekujuteldava) kodumaaga.

Tänapäeval kasutatakse hargmaisuse kontseptsiooni väga palju migratsiooniurijate seas, kuid peamiselt on uuringuid tehtud selles võtmes, kuidas tänapäeval toimub suhtlus nõrka kodumaa ja asukohamaa vahel ning mis seda mõjutab (nt Lie 1995, Schans 2009, Andits 2010, Wahlbeck 2010, Popov 2010, Heikkinen 2013, Siim 2014, Telve 2015 jm). Selliseid kontakte, mis toimusid Eesti läänepoolse diasporaa ja kodumaa vahel ajal, kui suhtlemine oli ajaloosündmuste tõttu komplitseeritud, ei ole väga põhjalikult uuritud.

2.3 Eesti diasporaa kujunemine

Teise maailmasõja sündmuste tõttu põgenesid Eestist tuhanded inimesed Läände. Hinnanguliselt lahkus läände 70 000- 80 000 inimest, kellest 6-9% suri teel (Tiit 1993:

1668). Peamisteks sihtriikideks olid Rootsi ja Saksamaa, kuid ka Soome. Kõigist nendest riikidest liiguti või põgeneti edasi kolmandatesse riikidesse (Kumer-Haukanõmm 2006: 20). Eriti arvukalt Soomest ja Saksamaalt⁶. Peamiselt lahkusid Eestist lihtinimesed, kuid osa pagulasi kuulusid ka haritlaste hulka. Põhjused olid erinevad (vt lk 20 eespool), kuid üsna valdavaks oli hirm Nõukogude Liidu ees. (Kumer-Haukanõmm 2006:20) Rootsi mindi peamiselt otse üle mere Eesti saartelt ja rannikualadelt, Soome kaudu või läbi kolmanda riigi – eelkõige Saksamaa ja Taani kaudu (Raag 2009: 57). Saksamaale mindi peamiselt tööjõu värbamise, organiseeritud lahkumise (*Umsiedlung ja Nachumsiedlung*) ja evakueerimiste tõttu.

Eesti põgenike eest Saksamaal lääneliitlaste okupatsioonitsoonides kandsid hoolt kohalikud sõjaväejõud ja UNRRA⁷. UNRRA hakkas põgenikke laagritesse koondama, et neid sealt kodumaale tagasi saata. Põgenikelaagritesse ja UNRRAsse suhtuti umbusklikult⁸, mistõttu põgenikud üritasid Saksamaalt edasi kolmandatesse riikidesse pääseda. (Hirvesoo 1996: 156)

Peagi sai lääneliitlastele selgeks, et Balti põgenikel ei ole mingit plaani tagasi kodumaale naaseda. Põgenikke hakati paigutama DP-laagritesse⁹. 1946. aastal viibis Saksamaa DP-laagrites 31 221 eestlast, kellest 53 protsenti paiknes USA tsoonis, 43 protsenti Suurbritannia tsoonis ja ülejäänud Prantsuse tsoonis. Lisaks asus eestlasti laagritest väljaspool. USA ja Suurbritannia ei tunnistanud Eesti annekteerimist Nõukogude Liidu poolt, mistõttu kujunes eestlaste elu nendes tsoonides kergemaks kui Prantsuse tsoonis. Prantsuse tsoonis aga püüti põgenikke kohelda kui Nõukogude Liidu

---

⁶ 19. septembril 1944 sõlmiti Soome ja Nõukogude Liidu vahel rahuleping, peale mida võis Soome jäämine tähendada sunni viisilist kodumaale tagasisaatmist, kuna rahulepingus oli kirjas punkt, mis kohustas Soomet välja andma kõiki Nõukogude Liidu kodanikke (Kumer-Haukanõmm 2011: 103). Saksamaalt liiguti edasi peamiselt seetõttu, kuna pärast sõda oli seal majanduslik olukord väga keeruline ja pärast sõda elu vilets ning puudus oli sõna otseses mõttes kõigest igapäevaseks eluks vajalikust (Aaresild 2011: 29).

⁷ UNRRA – *United Nations Relief and Rehabilitation Administration*, eesti keeles Ühinenud Rahvaste Abistamis- ja Taastamise Administratsioon.

⁸ Peamiselt suhtuti umbusklikult, kuna keerulised ajad tõid endaga kaasa korrupsiooni. Abisaadetised ja rahad ei jõudnud põgenikeni, süvenes meeleheide ja koos sellega vargused ja marodöörlus. Naljatades kutsuti UNRRA-t ka *Unhappy Nations Receiving Ridiculous Assistance* ehk õnnetud rahvad, kes saavad naeruväärset abi. Teine umbusu põhjus oli see, et kardeti väljaandmist Nõukogude Liidule, kuna kõik baltlased olid *de jure* kuulutatud nõukogude kodanikeks. (Hirvesoo 1996:156 – 157)

⁹ DP – *displaced person*, eesti keeles ümberpaigutatud isik ehk emigreeruma sunnitu.

kodanikke ja korraldati balti põgenike sundrepatrieerimisi aktiivsemalt kui teistes tsoonides. (Kumer-Haukanõmm 2012: 75)

1947. aastal loodi UNRRA asemele IRO (*International Refugee Organization*), mille peamiseks ülesandeks oli ümberasumise korraldamine (Madise 1966: 179). Vastuvõtvasse riikidesse ümberasumine ei olnud lihtne, kuna vastu võeti vaid kindlate oskustega nooremaid põgenikke (Anniste et al 2008: 29). Värbamisel eelistati neid, kes olid valmis tegema füüsilist tööd, mis ei vajanud erilisi kogemusi või neid, kellel olid teatud tehnilised ja käsitöölise oskused. Värbamisel toimus ka põgenike arstlik kontroll ning uuriti, et tööle asuja ei oleks sõjakurjategija. (Kool 1999: 690)

Suurbritannia oli esimene riik Lääne-Euroopas, mis Teise maailmasõja järel hakkas Saksamaa DP-laagritest pagulasi vastu võtma. Pagulaste vastuvõtmist alustati enim täitmist vajavatele töökohtadele. Sõja lõppedes saadeti Saksamaalt üle 5000 eestlase Suurbritanniasse tööle. (Kulu 1992:118) Esimeseks migratsioonilaineks oli 1946. aasta sügisel alustatud „Balti Luikede”¹⁰ programm, mille raames kutsuti Inglismaale Saksamaal Englise tsoonis asuvaid Balti riikidest pärit 21-40 aastaseid vallalisi naisi haiglatesse õdedena tööle. Lepingud sõlmiti 12 kuuks ja neid sai uuendada, kui tööga oldi rahul. Kolm esimest kuud loeti katseajaks, mille ebaõnnestumise korral võidi pagulane Saksamaale tagasi saata. (Kool 1999: 686) Teiseks migratsioonilaineks Inglismaale oli 1947. aastal operatsioon „Hõissa Läände”¹¹. Selle käigus said Inglismaale tööle nii mehed kui naised: mehed rasketööstustesse ja kaevandustesse, naised enamasti manufaktuuridesse ja haiglatesse. (Kumer-Haukanõmm 2006:29) Samuti oli „Hõissa Läände“ programm esialgu 12-ks kuuks ja pärast seda oli võimalus oma töölepingut pikendada.

1945. aastal sai Rootsis olnud põgenikele selgeks, et Rootsi valitsus plaanib Nõukogude Liidule välja anda paartuhat Saksa poolel võidelnud sõdurit. Nende hulgas oli ka Balti riikide sõdureid, kes võitlesid Saksa mundris. See hirm ajendas Rootsist edasi põgenema peamiselt Kanadasse ja Ameerika Ühendriikidesse. Rootsis oli pagulaste süsteem Saksamaaga võrreldes mõnevõrra erinev. Rootsi ei kuulunud IRO-sse, mistõttu ei kuulunud ka Rootsi saabunud Eesti põgenikud IRO

---

¹⁰ ingl k – „*Balt Cygnets*“

¹¹ ingl k – „*Westward Ho!*“

ümberasumisprogrammi alla ega saanud DP-seadusele toetudes edasi Ameerika Ühendriikidesse. (Raag 1999: 70) Siiski ilma kehtivate dokumentite ja viisadeta maabuti Floridas, kuid sellest hoolimata saadi õigus USA-sse jääda (Raag 1999:67).

Saksamaalt algas **USA-sse** laiem edasirändamine alles pärast 1948. aastat. 1948. aastal võeti Ameerika Ühendriikide Kongressis vastu DP Seadus (*Displaced Persons Act*), mille järgselt muutus pagulaste minek Ameerika Ühendriikidesse lihtsamaks. Seadus pani paika, kes said Euroopast sinna emigreeruda. (Kumer-Haukanõmm 2006: 36) 1950. ja 1951. aasta muudatused muutsid Balti riikide põgenike jaoks emigreerumise sinna lihtsamaks, kuna seadusemuudatuses esines nõue, et 40 protsenti viisadest tuleb anda neile, kelle kodumaa on „faktiliselt annekteeritud võõra võimu poolt“ (Madise 1966: 185).

DP Seaduse järgi olid immigratsioonikõlbulikud perekonnad, kus mõlemad vanemad on töövõimelised ja vallalised lapsed kuni 21-aastased. Eelisõigus anti noortele, kes olid kuni 21-aastased ja leskedele, kes olid oma lähedased sõjas kaotanud. Sama seaduse järgi ei saanud lapsed võtta kaasa vanemaid, kes olid üle 55-aasta vanad. Esialgu ei saanud Ameerika Ühendriikidesse emigreeruda Saksa sõjaväes teeninud isikud, kuna nad teenisid n-õ vaenlasväes ja USA vastu töötavad jõud, kes olid diskrimineerinud või taga kiusanud kedagi usulistel, rassilistel või rahvuslikel põhjustel. Hiljem kuulus see punkt DP Seaduses muutumisele. Ühtlasi oli selle seaduse järgi nõue, et Ameerikasse ümberasuval isikul või perekonnal pidi olema nn garantiikiri või kirjalik küllakutse, kus oli kirjas sponsor, kes garanteerib tema elu- ja töökoha ning teatud sissetuleku. Erinevate andemete järgi läks Ameerika Ühendriikidesse ligikaudu 10 000 elanikku. (Kumer-Haukanõmm 2006: 34 – 35)

Emigratsioon **Kanadasse** algas teiste riikidega võrreldes varakult, 1946. aastal, kui alustati sugulaste ületoomist. Organiseerimist alustasid Kanadas olevad sugulased, kes esitasid kohapealsele immigratsiooni-osakonnale taotluse Saksamaalt ja Austriast sugulaste ületoomisele. Kanada teatas IRO-le nimekirja inimestest, kes pidid ilmuma Kanada komisjoni ette. Viisad said need, kes vastasid immigratsiooni nõuetele, peale mida toimetas IRO nad Kanadasse. (Madise 1966: 1984)

Poliitilisi põgenikke hakati Kanadasse vastu võtma 1947. aastal ning kuni 1951. aastani saabus Kanadasse umbes 14 000 eestlast (Aun 1985: 1). Peamiselt saabuti

Saksamaalt, aga ka Rootsist, Inglismaalt ja mujalt. Saksamaalt ja Inglismaalt mindi peamiselt seetõttu, et pärast sõda oli seal raske tööd leida. Ka Rootsist lahkuti, et leida tööd ja parandada oma majanduslikku olukorda, kuid ka seetõttu, kuna kardeti, et Rootsi võib hakata andma poliitilisi põgenikke välja. (Veidenbaum 1975: 103 – 105) Kanadas valitses töajapuudus aladel, kus riigi oma elanikud ei tahtnud töötada. USA-st ja Inglismaalt saabusid Kanadasse peamiselt haritud inimesed, kelle jaoks olid immigratsiooniseadused leebemad ning kes said kõrgematele töökohtadele. Põgenike ja DP-sid nähti pigem lihttööjõu puuduse olukorra parandamisel. (Aun 1985: 22)

Ameerika Ühendriikidesse ja Kanadasse saabunud eestlased leidsid eest varem tulnud eestlaste¹² ühingu võrgu, mida tuli vaid laiendada ja kohendada uutele oludele. 1947. aastal ehk enne Teise maailmasõja põgenike massilist saabumist USAsse oli New Yorgi Eesti Haridusselts avanud Eesti Maja, millest sai kohalikke eesti organisatsioone koondav keskus (Raag 1999:68). Lisaks loodi väikesemaid Eesti majasid ja organisatsioone mujal Ameerikas. Kanadas sai suurimaks eestlaste keskuseks Toronto ja selle ümbrus, kus vanim organisatsioon on Toronto Eesti Selts, millest on välja kasvanud erinevad teised organisatsioonid. Kuid nagu Ameerikaski, leidub Kanadas erinevaid eesti organisatsioone üle Kanada.

2.4 Historiograafiline taust

1944. aasta suurpõgenemisest on viimase viieteistkümne aasta jooksul ilmunud mitmeid uurimusi, ülevaateraamatuid ja artiklite kogumikke. 2006. aastal andis Tartu Ülikooli Välis-Eesti uuringute keskus välja artiklite kogumiku „Suur põgenemine 1944: Eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud“, milles antakse ülevaade 1944. aasta põgenemisest Läände, elust paguluses ja väliseestlusest tänapäeval (Kumer-Haukanõmm et al 2006). Selle kogumiku üks plusse on inter- ja multidistsiplinaarsus, kus erinevate erialade

---

¹² Põhja-Ameerikasse toimus esimene eestlaste püsivam väljaränne 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses, teine väljarändeperiood oli pärast 1924. aastat (Antik 1975: 11-13). Inimgeograaf Hill Kulu on välja toonud, et 1924 -1938 lahkus Eestist umbes 16 300 eestlast, kellest 41% siirdus Euroopasse, 30% Põhja-Ameerikasse ja 19% Nõukogude Liitu ja Austraaliasse 8%. 1920ndatel ja 1930ndatel lahkuti Eestist peamiselt majanduslikel ja poliitilistel põhjustel. Rännet mõjutasid 1924. aasta poliitilised sündmused, 1920ndatel lõpus majanduskriis .1930. aastate lõpu rännet seostab Kulu Teise maailmasõja eelse pingelise poliitilise olukorraga. (Kulu 1992: 75)

uurijad esitavad uurimistulemusi 1944. aasta Eestist põgenemise kohta. Kaja Kumer-Haukanõmmel on ilmunud veel mitmeid põgenemisteemalisi artikleid (nt 2009; 2012) eesti diasporaa kujunemisest (nt 2010, 2010a), vabatahtlikust ja sunniviisilsest rändest (2011) ja 2012. aastal kaitsud doktoritöö „Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel“ (2012). 2009. aastal andis korporatsioon Filiae Patriae välja artiklite ja elulooliste mälestuste kogumiku „Eestlaste põgenemine Läände Teise maailmasõja ajal“ (Hallik *et al* 2009), mis põhineb 2007. aastal toimunud konverentsi “Põgenemine Läände” ettekannetel ja korporatsiooni liikmete poolt põgenikega läbi viidud eluloolistel intervjuudel.

Teise maailmasõja aegsete mobilisatsioonide kohta on 2006. aastal välja antud nt “Estonia 1940-1945” (Hiio *et al* 2006), kus on kirjas Kultuuride Uurimise Eesti Rahvusvahelisele Komisjonile esitatud raportid Nõukogude ja Saksa okupatsioonivõimude poolt Eestis või Eesti elanike vastu toime pandud inimsusevastaste- ja sõjakuridegude kohta. Tegu on mahuka ning faktirohke ülevaatega Teise maailmasõja ajal Eestis toimunud. Põgenemise kontekstis on see teos aktuaalne, sest mitte kõik 1944. aastal Eestist lahkunud ei teinud ise otsust Eestist ära minna, vaid sattusid välismaale näiteks koos sõjaväega. Oli palju mehi, kes mobiliseeriti kas Saksa või Nõukogude armeesse ja sattusid selle tõttu välismaale, kuid põgenikeks muutusid nad alles hiljem, kui sõjaväest vabanemise järel otsustasid Eestisse mitte tagasi pöörduda.

Põgenemisest, kogukondade kujunemisest, kohanemisest uutel asukohamaadel on kirjutanud ka Eesti diasporaa liikmed. Rootsi-eestlane Raimo Raag on erialalt soome-ugri keeleteadlane ning on uurinud eesti ja rootsi keele- ning kultuurisuhteid, rahva mälestusi ja rootsi-eestlaste eesti keelt. Oma raamatus „Eestlane väljaspool Eestit” (Raag 1999) annab ta ajaloolise ülevaate eestlaste rändest väljapoole Eesti põlisala, samuti käsitleb ta organiseeritud välis-eesti kogukondade elu nii Idas kui ka Läänes. Ferdinand Kool, kes ise põgenes 1944. aastal Eestist ja jõudis läbi Saksamaa DP-laagrite perioodi Ameerika Ühendriikidesse, uuris Saksamaa DP-laagreid ja kirjutas raamatu „DP kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944-1951“ (Kool 1999). Teoses kirjeldab Kool eestlaste elu Saksamaa DP-laagrites Inglise, USA ja Prantsuse tsoonides

ja edasirändamise võimalustest kolmandatesse riikidesse. Teose suurimaks väärtuseks on erinevate laagrite kohta mitmekülgse andmestiku esitamine.

Kirjandusteadlase ja elulooruiija Tiina Kirsi raamatus „Rändlindude pesad“ (Kirss 2006) on avaldatud eluloolised jutustused põgenemisteekondadest ja kohanemisprotsessidest uuel asukohamaal. Raamatu lõpus on kaks autori artiklit, milles arutatakse elulugude ja mälu-uurimise kontekstis põgenemise taustalooliste ja teoreetiliste küsimuste üle.

1992. aastal kirjutatud raamatus „Eestlased maailmas“ (Kulu 1992) annab inimgeograaf Hill Kulu ülevaate väliseestlaste arvukusest ja paiknemisest maailmas. Artiklitekogumiku Acta Historica Tallinnensia erinumbris 17 (Jürgenson *et al* 2011) käsitletakse eestlaste väljarände teemat laiemalt. Mäetagused nr 50 (Kõiva, *et al* 2012) diasporaa erinumbris avatakse väliseestlust eelkõige läbi kohanemise teema.

Konkreetselt Kanada ja Ameerika Ühendriikide eestlaste kohta on ilmunud mitmeid teoseid ja artikleid, näiteks Kanada väliseestlaste koostatud kolmeosaline ajalooline koguteos „Eestlased Kanadas“ annab ülevaate sealsetest eestlastest, eesti organisatsioonidest ja tegevusest läbi ajaloo (Kurlents *et al* 1975; Lillakas *et al* 1985; Lillakas *et al* 1997). Karl Auna raamatus „The Political Refugees: A History of Estonians in Canada“ (Aun 1985) analüüsib autor sealse eesti kogukonna muutuvat identiteeti läbi kohanemise, kultuurilise konflikti ja seltsitegevuse. Ameerika eestlaste kohta on ilmunud näiteks „Ameerika eestlaste kultuuripärandi hoidja Eesti Arhiiv Ühendriikides: lühiajalugu 1964-2004“ (Rink 2004). Maaria Merivoo-Parro on kirjutanud 2010. aastal magistritöö „New Yorgi Eesti Haridusselts ja pagulased“ (Merivoo-Parro 2010). Tõnu Parmingu sulest on Ajaloolises Ajakirjas ilmunud artikkel „Meie esimene sajand Põhja-Ameerikas“ (Parming 1996).

Kontaktide teemat diasporaa (eriti põgenike) ja kodumaa vahel ei ole eriti uuritud. Eestis on ilmunud ajaloolase Indrek Jürjo monograafia „Pagulased ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal“, kus Jürjo analüüsib erinevate arhiiviallikate põhjal Kodu-Eesti ja Välis-Eesti kokkupuuteid läbi VEKSA ehk Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühingu. Lisaks annavad üldisemat ülevaadet Eesti ajalookäsitlused nagu näiteks „Eesti Ajalugu VI“ (Vahtre *et al* 2005) ja „Balti sõlтеаastad“ (Misiunas *et al* 1993). Kontaktide teemat käsitletakse

vähesel määral ka raamatus „Eesti saatuseaastad 1945-1960 VI“ (Maasing *et al* 1972), kus peamiselt kirjutatakse olukorrast Nõukogude Eestis läbi väliseestlase pilgu.

Raamatus „Sõprade kirjad on su poole teel. Jaan Kaplinski ja Hellar Grabbi Kirjavahetus 1965-1991“ (Olesk 2013) on avaldatud kirjavahetus, mis toimus väliseestlase ja kodueestlase vahe. Raamatus „Seitse retke isamaale. Mälestuslikud esseed“ (Grabbi 2009) kirjeldab Hellar Grabbi oma reise Nõukogude Eestisse. Nõukogude Eestist rääkivas mälestuste põhjal koostatud raamatus „Nõukogude piir ja lukus elu“ (Tammer 2008) käsitletakse nii kirjavahetuse, pakkide saatmise kui ka reise teemat nii Nõukogude Eestisse kui ka reise Nõukogude Eestist läände.

Eesti diasporaad on eelkõige uuritud läbi põgenemise ja uuel asukohamaal kohanemise teema. Diaspora ja kodumaa vaheliste kontaktide teemat on uuritud vähe, eriti, mis käsitleb aega, kui Eesti oli okupeeritud Nõukogude Liidu poolt. Leian, et see teema vajaks põhjalikumalt käsitlemist mitte ainult arvandmete ja dokumentaalsete allikate valguses, vaid isiklike kogemuste ja mälestuste baasil.

3. Suhtlus posti teel

Käesolev peatükk käsitleb sidemete pidamist diasporaa ja kodumaa vahel, mis teostus enamasti kirjavahetuse ja pakkide saatmise kaudu. Kasutan biograafilis-temaatilisi intervjuusid ja korrespondentide vastuseid, neid temaatiliselt ja allikakriitiliselt analüüsid.

Varase (st vahetult peale sõda toimunud) kirjavahetuse teema avaldub ilmekamalt korrespondentide vastustes, kuna need informandid olid põgenedes peamiselt täiskasvanud ning nende vastused kajastasid enamasti isiklikult kogetut. Siiski on info KV-des mõnevõrra piiratud, kuna küsimusleht, millele oli vastatud, ei keskendunud ainult antud teemale ja vastuste puhul ei olnud enam võimalik täpsustavaid küsimusi esitada.

Hilisem suhtlus, eeskätt pärast märgilist Stalini surma toimunud kirjavahetus ja pakkide saatmine, leiab selgema kajastuse jällegi intervjuudes. Minu läbiviidud välitööd olid osalt suunatud kirjade ja pakkide saatmise teemale ning intervjuusid läbi viies oli võimalik esitada täpsustavaid küsimusi ning seetõttu saada ka kirkam pilt.

Toetavate allikatena kasutan ajastuomaseid dokumentaalseid allikaid, milleks on Nõukogude Liidu tollieeskirjad ja väliseesti ajalehed. Dokumentaalseid allikaid kasutan eeskätt selleks, et luua informantide räägitule ajalooline kontekst.

Kirjade puhul uurin, millal kirjavahetus algas ja mis seda ajendas. Analüüsin, mida kirjades kirjutati ja mida tuli kirjade sisu osas silmas pidada. Pakkide osas uurin, miks hakati pakke saatma, mida saadeti ja miks just selliseid asju.

3.1 Esimesed kontaktid – kirjavahetuse algus

Minu uuritavas grupis tehti esimesed katsed kodustega kontakti loomiseks vahetult pärast Teist maailmasõda, kui ei olnud veel lõplikule asukohamaale jõutud. Peamiselt sooviti teavet perekonna ja oma lähedaste kohta, kes olid Eestisse maha jäänud. Samuti sooviti teavitada teisi enda saatusest. Sageli oli põgenemisotsus langetatud sedavõrd viimasel hetkel, et polnudki võimalik teateid enda kohta edasi anda. Teadmatust suurendas ka see, et põgenemine oli toimunud sõjaolukorras, mil pommitamised ja

tsiviilelanikkonna hukkmised olid suhteliselt igapäevased nähtused. Sellises olukorras omasid teated surma saamisest või ellu jäämisest erilist tähelepanu.

Vahetult pärast sõda loodi kontakte kartlikult. Süngest sõjast ei olnud palju aega möödas, levis hirmuõhkond. Pagulaste enda edasine saatus ei olnud selge, palju sõltus juhustest ning võõraste inimeste tehtud otsustest. Kardeti oma lähedaste elude pärast, kuna ei teatud, kuidas kontakt välismaale põgenenud sugulastega mõjutab inimeste olukorda Nõukogude Eestis.

Kirjavahetus kodumaal elavate sugulastega algas 1947 jaanuaris minu venna [--] poolt, kes oli sundmobilisatsiooniga viidud Venemaale 1941. a suvel ja kui Soviet Union järjekordselt okupeeris Eesti 1944. a sügisel, pääses ta Eestisse tagasi. Tal oli meeles ühe tädi [---] aadress Kanadas, kellele ta Eestist kirjutas ja see kiri saadeti meile edasi Inglismaale, kuhu meie (ema, isa, mina) vahepeal olime jõudnud. Ettevaatuse mõttes ei nimetanud me kirjades meie isa [---] nime, kes oli vahepeal venelaste poolt surma mõistetud. (naine, s 1925, KV 1233: 42)

Esimest korda kirjutasin Eesti 1948 a Saksamaalt, varjunime all ja ühele kooliõele. Alles siis sain teada, et mu omakesed, isa, ema, kaks õde, vend ja vanaema olid sõja üle elanud. Alles pärast Stalini surma kirjutasin neile otseselt, sest seni kartsin, et kirjavahetus võib neile halba tuua. (naine, s 1924, KV 1011:256)

Samas võis kontakti otsimine Eesti ja kodustega olla ka üsna praktilise eesmärgiga. Näiteks võidi vajada juba 1920.-30. aastatel välismaale emigreerunud sugulaste kontaktandmeid, et nende abi kasutades pääseda välja Saksamaa põgenikelaagritest.

Esimese kirja kodumaale saatsin Saksamaalt 1947. a suvel. Saatsin vale nime all. Vastuse sain 1947.a talvel. Nimelt otsisin ühe oma väga kaugelt sugulase aadressi Ameerikas, sest lootsime ümberasumisele [---]. Vastus saabus koos aadressiga. (naine, s 1922, KV 1233:230)

Kirju saates oldi ettevaatlikud kuni Eesti taasiseseisvumiseni. Eriti valvsad oldi esimeste kirjade kirjutamisel. Tihti ei kasutatud õigeid nimesid või jäeti need üldse mainimata. Samas mõned inimesed sõandasid rohkem suhtlust otsida, sest arvasid, et kuna nad enne põgenemist polnud poliitilises elus aktiivsed, puudus ka alus, et neid süüdistada „nõukogudevastases“ tegevuses.

Kuna meie ei olnud poliitikast osa võtnud, julgesime luua sidemeid kodumaaga suhteliselt „varakult“. Juba 1947, Saksamaal, saatis minu tädi vanaemale Tallinna juubeli (seitsmekümnenda aasta) sünnipäeva kaardi. Sellele tuli ka vastus vanaemalt; oma kirjas ta luges ülesse kõik sünnipäeva kingid, mis ta oli saanud ja kelle käest. Nii meie rõõmuks saime aru, et sugulased, kes olid kodumaale jäänud, olid ikka ilusti elus. Isegi olid Tallinna tagasi jõudnud mõned need, kellest sõja ajal ei olnud midagi kuulnud. (naine, s 1935, KV 1232:219)

Mõnikord kasutati kirjades teatud mõttes justkui „läbi lillede“ kirjutamist ja viiteid, millest võõrad poleks osanud midagi välja lugeda. Eelpool toodud korrespondendi vastuses kirjeldab informant, kuidas tema vanaema luges oma kirjas üles kõik saadud sünnipäevakingid koos kinkija nimega, andes niimoodi hoopiski informandi perekonnale teavet selle kohta, kes sugulastest ja lähedastest on elu ja tervise juures.

Üheks läbivaks teemaks, mis kerkis esile intervjuusid tehes ja KV vastuseid analüüsid, oli varju- ja valenimede kasutamine. Seda eriti alguses, kui pelgust oli rohkem, sest näiteks inimeste küüditamine Venemaa avarustesse külvas hirmu ka välismaa kogukondadesse. Allolevas esimeses näites on hästi välja toodud, kuidas informant kasutas oma varjunime, mis oli sarnane tema enda nimega. Samuti andis isa oma vastukirjaga aimu, et Nõukogude Eestisse ei ole mõtet tagasi tulla ja targem on edasi suunduda Ameerikasse, kus elas juba tema vend.

Kohe pärast sõja lõppu saatsin Hamburgist Saksamaalt kirja minu oma nimele (Oskar Lukk) meie kodusele aadressile Pärnu. Saatjaks kirjutasin Osvald Taba. Teatasin, et olen terve ja lootsin, et ka Oskar ja tema kodused on samuti terved. Sain

mõne kuu pärast isalt Pärnust vastuse sisuga, et ärgu mina tõtaku nende küllastamisega, parem küllastagu [venda] [---], kes elas USAs. (mees, s 1925, KV 1011: 29-30)

Informandid kirjeldavad, et sõja lõpp ei tähendanud sõjapõgenikele kannatuste lõppu. Kuigi mitmed olid saanud kodumaale jäänud pereliikmetega esimese kontakti, tekitas 1949. aasta märtsiküüditamine veel tükiks ajaks kartuse kodumaaga kontakti võtta. Samuti puudus kindlus selles, mis maailmas edasi juhtuma hakkab. Kardeti nii koduste kui ka enda pärast. Mõnigi kord soikus juba alanud kirjavahetus. Siin tuleb ka sellega arvestada, et mitmed kirjad läksid postis kaduma.

Suurem osa nendest, kes kodumaalt põgenesid olid kartnud, et kõige hullem aeg tuleb kohe peale okupeerimist, samuti olime kartnud meie. Nii andsid vanaema ja isa 1947-a kirjad meile vale rahu tunde, ei osanud mõelda, et stalinistlikud kuritööd ei olnudki kaugeltki mitte veel lakanud. Aga mööda läksid mitmed aastad, enne kui uuesti kodumaalt kuulsime, see oli 1955-a aasta novembris. (naine, s 1935, KV 1232:219)

Saksamaal Geislingenis ilmunud eestlaste ajalehes Eesti Post kirjutatakse märtsiküüditamisest alles kuu aega pärast sündmuse toimumist. Teave küüditamisest jõudis eestlasteni läbi Saksa sõjavangide, kes olid tagasi Saksamaale saabunud. Nad kirjeldasid, kuidas Eesti ja Läti suuremates rongijaamades inimesi kaubarongidesse paigutati. Ühtlasi kirjeldatakse artiklis, kuidas ühe sakslase eestlasest töökaaslane oli saanud kirja Wiesbadeni põgenikelaagrist, peale mida oli töökaaslane kutsutud NKVD-sse ülekuulamisele ja peagi jäljetult kadunud. Artiklis soovitatakse kodumaal olevate sugulastega kontakti otsimisse suhtuda ettevaatusega (Eesti Post, 29.04.1949, lk 3.). Ka ajalehe järgmises numbris kirjutatakse sõjavangidelt kuuldud lugude põhjal küüditamisest (Eesti Post, 6.05.1949, lk 3.).

Kindlasti tuleb nendesse artiklitesse suhtuda teatava kriitikaga. Esiteks seetõttu, et artikkel on kirjutatud oletuslikus kõneviisis, seal viidatakse, et info põhineb kuskilt kuuldul. Stockholmi eestlaste ajalehes Eesti Teataja ilmub teave küüditamise kohta poolteist kuud hiljem (Eesti Teataja, 14.05.1949, lk 1). Artikkel on suuresti ümberkirjutus Geislingenis Eesti Postis ilmunud artiklist. Ilmunud kajastus näitab, et

pagulased olid repressioonidest siiski teadlikud. See mõjutas omakorda otsuseid kontaktide otsimise/pidamise suhtes. Ei oldud kindel, kuidas võib ühenduse pidamine mõjutada koduste olukorda. Kardeti, et kontakt väljaspool Nõukogude Liitu elavate isikutega võib kodumaale jäänuid ebasoodsasse valgusse seada.

3.2 Stalini surm – uus kontaktide loomise laine

Enamus informante seostavad 1950. aastatel kirjasaatmise algust Jossif Stalini surmaga. Tema surm tõi endaga kaasa võimu vahetuse, mis muutis nii Nõukogude Liidu sise- kui ka välispoliitikat. Sisepoliitiline muutus tõi kaasa nn uue kursi, millega vaadati ka stalinistlikud repressioonid üle (Tannberg 2004:37).

1953. aastal võeti Nõukogude Liidus vastu amnestia seadus, mille eesmärgiks oli „luua uuele Nõukogude valitsusele eesotsas Malenkoviga¹³ poliitilist autoriteeti USA-s ja Inglismaal“ (Tannberg, 2004:40). Selle amnestiaseadusega vabastati kõik väljasaadetud ning osaliselt ka sundasumisele saadetud, selle alla aga ei läinud eriasumisele saadetud kategooria, kus oli eestlastest, lätlastest ja leedulastest küüditatuid enim (Tannberg 2004:46). Küüditatute vabastamine ja kodumaale tagasipöördumine võttis siiski veel mõned aastad aega. Alates 1956. aastast hakati eriasumisele saadetud eestlasi tagasi kodumaale lubama (Rahi-Tamm 2007: 48, 49).

Stalini surmale järgnenud ümberkorraldusi ja 1953. aastal amnestiaseadust võib siiski pidada teatud mõttes kontaktide otsimise ajendiks. Nõukogude Liidus olid toimunud poliitilised muutused. Kuid alguses oldi ikkagi ettevaatlikud ja kontakti loomine oli võimalik vaid vähestel. Intervjuusid läbi viies küsisin informantidelt, et millal nad kontakti hakkasid pidama kodumaaga ja enamus informante seostasid seda märgiliselt Stalini surmaga.

Siin see kirjavahetus oli parem siis 1951-52. Eriti siis, kui Stalin suri, oli kergem see vahekord. Siis mõned kirjad tulid ikka vahest ja me kirjutasime tagasi. Aga mitte kunagi vist ennem, kui me olime sealt midagi saanud. Alati oli see tunne, et kui meie

---

¹³ Georgi Malenkov – NSV Liidu Ministrite Nõukogu esimees aastail 1953-1955

ennem kirjutame, siis see võibolla on nendele halb, et siis hakatakse neid uurima ja karistama. Sugulasi ja tuttavaid. (naine, s 1935)

Peamine põhjus kontaktide aktiivsemaks loomiseks oli soov saada teavet nende lähedaste kohta, kes jäid Nõukogude Eestisse ja vastupidiselt ka läände põgenenud sugulaste kohta. Kontaktide otsimine oli kahepoolne. Seda soodustas muutunud olukord Nõukogude Liidus, mis andis võimaluse ka kodueestlastele vabamalt kontakte otsida.

Kontakte otsiti erinevaid kanaleid pidi. Kuigi peamiselt oli tavaline kirjasaatmine läbi postiteenuste, oli ka juhuseid, kus kontakti otsiti väliseesti ajalehtede (nt Vaba Eestlane, 16.01.1960, lk 6) või erinevate pagulaorganisatsioonide kaudu. Vancouveri Eesti Arhiivis hoitakse mitmeid kirju, mis olid Nõukogude Eestist saadetud Vancouveri Eesti Seltsile eesmärgiga leida lähedasi. Tihti nende kirjade saatjad ei teadnud, kas sõja ajal põgenenud sugulased olid üldse Kanadas või mitte, kuid kirju saadeti igaks juhuks. Mitmes intervjuus ja korrespondendi vastuses tuli välja, et kirjavahetust alustati Nõukogude Eesti poolt.

Kirjavahetus kodumaaga algas 1955. a vanematega, esialgu kaudsel teel, algatus tuli sealtpoolt. Ema otsis mind kuulutusega Kanada eestikeelses lehes. Kaua aastaid toimus kirjavahetus teiste isikute kaudu ja vale nimede all. (naine, s 1921, KV 1233:30)

Vahel tekkis ka võrgustik Eesti organisatsioonide ja pagulaste vahel, kus kirju saadeti edasi teistele väliseestlastele.

Aga siis kuskil Eesti sugulaste kaudu Torontos seal sai ta juba teada, kes seal olid, et kas ei teaks, kas mina ikka ka kuskil. Ja Torontost minule siis kirjutas, et ema otsib sind taga. No siis. Aga see oli ikka mitu, vähemalt 5 aastat või midagi [pärast sõda], enne kui julges üldse kirjutada. (naine, s 1919)

3.3 Kirjade sisu

Omaette küsimuseks on muidugi kirjade sisu – millest kirjutada ja millest kirjutada mõistu ning millised teemad jätta üldse puudutamata. Käesolevas töös ei uuri ma kirju, mis saadeti, vaid mälestusi sellest, mida kirjutati¹⁴. Kuna tahtsin analüüsida kontaktide teemat laiemalt, pidasin õigemaks temaatiliste intervjuude ja mälestuste kasutamist.

Kirjades keskenduti sellele, kuidas läheb ja millega tegeletakse – tööst ja raskustest, kuid millesegi detailselt ei laskutud. Informandid tõid välja, et peamiseks teemaks oli siiki perekonnaga seonduv. Eriti välditi kirjutamist sellest, mis toimub ühiskonnas nii Läänes kui ka Nõukogude Liidus.

Saatsime talle [vanaemale] väikese kirjakese vale nime alt, nime tagurpidi kirjutades ja... aga ta sai ka aru ja siis seal siis kuni tema surmani oli väike kirjavahetus. Tema kirjutas oma elust ja raskustest ja meie rääkisime oma elust ja tööst. (mees, 1931)

Teatud asjade kirjeldamisel kasutati nn mõistukõnet. See tähendab, et kirjutati justkui millestki muust, kuid kirja adressaat ja lugeja pidi aru saama, mida tegelikult öelda taheti. Tervet Nõukogude Liitu ja ka Eestit iseloomustas tsensuuri olemasolu. Ridade vahelt lugemise oskus osutab ka sellele, et lugeja pidi teadma üldisest ühiskonna taustast ja korrast. Eve Annuk on viidanud eesti ajaloolasele Piret Lotmanile¹⁵ ja kirjutanud, et tsensuuril nõukogude ühiskonnas oli oma eripära, kus „kõige ohtlikum polnud teave teise ühiskondliku korraga riikide kohta, vaid nõukogude süsteemi enda kohta. Rohkem kui mineviku interpreteerimist kartis süsteem oleviku adekvaadset tõlgendamist“ (Annuk 2003: 20- 21).

Aga meil oli niisugune salajane kood oli. Ema kirjutas ikka seal. Keegi seal minu mehe kodu kõrvalt, need viidi ära Siberisse. Aga need tulid tagasi jälle. Mina ei

---

¹⁴ Kindlasti oleks olnud huvitav uurida ka kirjavahetust, kuid teema uurimist alustades ei olnud mul juurdepääsu täielikule kirjavahetusele. Eesti Rahva Muuseum algatas alles 2013. aastal kogumiskampaania „Kirjad kaugelt“, mille tulemusel laekus muuseumisse mitmeid kirjade komplekte, kuid enamasti on need ühepoolsed kirjad ja sageli mitte täies mahus säilinud.

¹⁵ vt Lotman 1991

tea, kuidas nende terve pere viidi ära. Ja siis ta hakkas kirjutama, see naine on nii paha. See on ikka selle... naabrinaine, kui see naabrinaine oleks ju natukene parem olnud. Ma algust lugessin, aga ma teadsin, et sel naisel pole viga midagi ja ma taipasin, et ta rääkis seda vene korda. Aga paljud ei saanud siin aru, kui nad kirjutasid niimoodi. See loetakse ju läbi ja saadakse aru siin.

Üks kirjutas jälle, et kuidas tema mees, et vanaisa on juba 8 korda röntgeni all käinud. Ja ta on nii haige. Ja lapsed siin mõtlesid kõik, et no misasja sel isal viga on [--] ja suure kauplemisega nad toodigi siia [Kanadasse] ja siis tuli välja, isa käis ülekuulamisel. Õhtu viidi kodust ära ja. Aga ema ei saanud muud moodi kirjutada. „Ta on nii haige, ta käib röntgeni all.“ Ja nad ei saanud mitte aru.[---]Et pidid ikka teadma, mis sa kirjutasid. (naine, s 1919)

Antud tsitaatides tuleb hästi välja see, kuidas mõistukõne toimus. Eelpool olevas tsitaadis räägib informant, kuidas ühiskonnas valitsevast ja inimesi otseselt ähvardavatest oludest räägitakse mõistu, olusid üle kandes konkreetse inimese isiklikele probleemidele. Lugeja sai sellest muidugi aru ainult juhul, kui ta kõnealust inimest tundis ja mõistis, et tolle käitumine ei saanud olla selline, nagu kirjades kirjeldatud. Näiteks Siberisse viimise teemast kirjutati ka nii, nagu need konkreetset inimesed olekski selle ära teeninud. Ühest küljest anti nõnda infot edasi, teisest küljest võis selline küüditamise ohvriks langenud inimeste vigade otsimine ja küüditamisele justkui õigustuse otsimine ja positiivne kirjutamisviis olla selleks, et näidata võimalikele kontrollijatele ennast ja kirju paremas valguses. Kirjade saatjad eeldasid, et nende kirjad loetakse eelnevalt läbi. Tsensuuriga pidi alati arvestama. Seetõttu leiab kirjadest ka otseselt nõukogude elukorraldust kiitvaid löike.

Kiitis kangesti, et hea kord ja pole meil häda midagi. Meil makstakse raha ja meil on süüa ja meil on kõik. (naine, s 1919)

[---] vahest naljatati, et meie norm on täidetud ja traktorist see ja see ja vägevad naised ja noh niisugune nõukogude propaganda stiilis natuke võibolla. (naine, s 1935)

Kuna kirjutati peamiselt lähedaste inimestega, siis jäid kirjad perekonna ja nende tegemiste teemalisteks. Kuigi tsensuur kehtis ennekõike siiski ühiskonna avalikus sfääris ja inimeste eraelu oli raskem kontrollida (Annuk 2003: 21), üritasid võimud kontrollida ka privaatsfääris toimuvat kirjade vahetamist. Annuk on kirjutanud, et materiaalse faktina oli kiri ikkagi asitõend, mida võis vajadusel kirjakirjutaja vastu ära kasutada (2003: 22), aga väliseestlaste puhul ka kodueestlaste vastu ära kasutada. Erakirjavahetuse puhul mängis rolli enesetsensuur ja kirja saates oli oht, et see võib sattuda võõrastesse kättesse (Annuk 2003: 23).

Posti pealt kontrolliti väga, kust see kiri tuli. Kas see siis anti edasi ja mis selle sees oli. Ma mõtlen need olid tihtipeale lahti võetud, kas nad siis anti edasi või ei ja kui seal kirja sees juhtus veel midagi muud olema, siis seda tavaliselt ei olnud enam [---] (naine, s 1935)

Kuid oli ka neid inimesi, kes ei kartnud nii väga. Näiteks allolev informant rääkis, kuidas tema sai kirju Nõukogude Eestist, milles ei kirjutatud väga ettevaatlikult. Kirjutati nii nagu mõeldi. Samas tuleb lõigust välja ka see, et julge kirjutaja oli varem juba Siberisse küüditatud ja sealt eluga pääsenud. Tal ei olnud justkui enam midagi karta.

[Pojal] [---] oli ristiisa, kellega me olime teataval määral kirjavahetuses. Ta oli ainus, sest me teadsime, et teised väga kartsid. [---] Ta oli vanem mees ka. Ta kirjutas, mis ta arvas. Ta käis oma Siberi teed ära. Tal oli väga hea vene keel ja tema ütles nii, et „mitte ennem, kui eesti on vaba“ sel aegadel, kui keegi ei mõelnudki selle peale. (naine, s 1918)

Ühest küljest võisid enesetsensuuri pärssida ka juba nõukogude võimu poolt osaks saanud repressioonid, mis tekitasid tunde, et kuna kõige hullem on juba läbi elatud, võib seetõttu end oluliselt vabamalt väljendada – võrreldes nendega, kes kartsid oma vabadust ja vara kaotada või muretsesid oma lähedaste pärast. Väga tõenäoliselt ei toiminud see iga kord, kuid läbi nende nõ teisitimõtlejate peegeldus raudse eesriide

tagune rahuolematu olemasoleva korraga. See mõjus väliseestlastele „värskendavalt“, sest näitas, et ka Eestis ei ole vastupanu raugenud ja vabaduse taassaavutamist peetakse võimalikuks.

Põgenike seas oli inimesi, kelle tegevust võis otseselt käsitleda Nõukogude Liidu vastase tegevusena nii Eesti Vabariigi ajal kui ka Nõukogude ja Saksa okupatsiooni ajal. Paljud nendest inimestest olid pääsenud 1941. aasta küüditamisest ja neil õnnestus 1944. aastal põgeneda. Nemad olid kodustega kontakti võttes väga ettevaatlikud või vältisid seda üldse.

Ma ei julgenud kirjutada, kuna olin väga „mustas“ nimekirjas, kartsin, et võin tekitada pahandust inimestele, kellele kirjutun. Olin Kaitseliidus, selleks tehti arreteerimis ja küüditamis katse 1941, siis metsavend „bandiit“, ning hiljem OK [Omakaitse] kompaniitsem. Sain mõningad uudiseid oma sugulaste kohta, sest vend, kes tuli Ameerika 1924, kirjutas isale ja õele, andes ridade vahelt mõista minust ja vanema venna saatusest, kes kaotas kogu perekonna. (mees, s 1915, KV 1233:153-154)

Tsitaadis kirjeldab informant oma keerulist positsiooni, mille järgi oli ta oma endisel kodumaal muutunud puhtalt organisatsioonilise kuuluvuse tõttu riigivaenlaseks ja seetõttu põhjendas oma piiratud suhtlemist hirmuga enda ja lähedaste käekäigu pärast. Ühest küljest kardeti kodustele võimalikke pahandusi nõukogude organite poolt, teisest küljest kartsid inimesed ka enda elu ja saatuse pärast, sest vähemalt esialgu puudus ettekujutus sellest, kas Nõukogude Liit laseb põgenikel rahus uuel asukohamaal oma elu jätkata. Oli ju teada, et nii mitmedki põgenikud Soomest või Rootsist anti Nõukogude Liidu nõudmisel välja.

3.4 Pakid

Kui esimesed kontaktid kodumaale jäänud ja välismaale põgenenud eestlaste vahel loodi kirjavahetuse teel, siis peagi hakkasid liikuma ka pakid. Pakke saadeti mõlemalt poolt, kuid saatmise eesmärgid ja pakisaamise vajadus olid erinevad.

Kui kirjeldada nõukogude argielu, siis üheks märksõnaks võib pidada defitsiiti. See avaldub ka väliseestlaste mälestuses. Koduriigi majanduslik olukord mõjutas väga palju diasporaa tegevust kodumaale nn abipakkide saatmisel. Nõukogude okupatsiooniga kaasnes majandusolukorra halvenemine Eestis. See ajendas paremale järjele jõudnud diasporaa liikmeid aktiivsemalt kodueestlastele abi osutama. Argikaupade defitsiiti võib pidada otseseks aluseks, miks hakati nn abipakke sugulastele Nõukogude Eestisse saatma.

3.4.1 Pakkide saatmise kanalid

Esimesed pakid saatsid informandid peamiselt läbi mõne äri või organisatsiooni, mis toimetas pakke Nõukogude Eestisse ja mujale Nõukogude Liitu. Vancouveri eestlased nimetasid pakivahetusäridena üht ukraina või poola kauplust/organisatsiooni, kasutades jätus sageli koondnimetust „vene äri“.

Algul oli see Knyha¹⁶ kaudu sai saadetud [---] see oli üks vene kauplus või mis ta oli, selle kaudu sai saadetud, need olid need esimesed pakid. Aga pärast läks tavalise postiga. (naine, s 1918)

Ma usun, et esimesed pakid, mis ma saatsin, olid vast 56. aastal. Seal oli kõigist asjadest oli puudus ja siit me saatsime paki läbi ühe organisatsiooni, mille nimi oli Ukrainaska Knyha, see oli üks Ukraina kompanii ja seal oli igat asja. (mees s 1927)

Kui sirvida väliseesti ajalehti, leidub seal rohkelt erinevate firmade reklaame, kes pakuvad vahendusteenust pakkide saatmiseks Eestisse. Kanada eestlaste ajalehe Vaba Eestlane 9. novembri 1957. aasta numbris on näiteks kahe firma kuulutused, mis vahendavad pakkide saatmist Nõukogude Liitu. Ühe firma Orbise kuulutuses on kirjas ka toiduainete ja ravimite nimekiri koos hindadega. Samuti on seal firma Ukrainaska

---

¹⁶ Knyha, ka Ukrainaska Knyha – nn vene äri.

Knyha, mida mainisid ka mitu informanti, kes lubab pakke saata kõige odavamalt (Vaba Eestlane, 9.11.57, lk 7).

1973. aasta 12. oktoobri numbris pakub Ameerika Ühendriikides New Yorgis baseeruv firma Intertrade Express Corp erinevate spetsiaalpakside saatmist, kus on juba kirjas, kui palju pakk maksab ja mida ta sisaldab. Nt spetsiaalpakk nr 1 maksis 91 dollarit ja sisaldas 10 naela (4,5 kg) searasva, 10 naela nisujahu, 10 naela riisi ja 10 naela suhkrut. Kombineeritud spetsiaalpakk maksis 186 dollarit ja sisaldas 3 jardi (2,74m) villast meeste talvemantliriiet, 3 jardi villast daamide mantliriiet, 3,5 jardi (3,2m) villast meeste ülikonnariiet, 3 jardi villast daamide talvekleidiriiet, 2 topeltlaia voodilina, 2 padjapüüri, 6 frotee käterätikut. Ühe pakina oli välja toodud kunstnahast kasukas, mille maksumus oli 115 dollarit (Vaba Eestlane, 12.10.1973, lk 5). See tähendab, et pakki sisu ja saatmiskulud oli täielikult ettemakstud.

Nädal aega hilisemas ajalehe numbris pakub sama firma võimalust saata kodumaale spetsiaalseid rubla kinkekaarte ja Nõukogude Liidus toodetud autosid (Vaba Eestlane, 19.10.1973, lk 5). Selle läbi said väliseestlased saata nõ kinkekaardi või maksta ise auto eest Kanadas/Ameerikas ära ning Nõukogude Eestis olevad sugulased said autole järele minna Moskvasse. See näide demonstreerib ilmekalt nõukogude ühiskonna äraspidisust, kus mõnel juhul ei garanteerinud raha olemasolu auto soetamise võimalust, vaid rolli võis mängida pigem välisvaluuta, millest riik huvitatud oli.

Ena oli see, kes oli see sugulane, organiseeris [---] oma vennale autod. Ta tellis ühe auto, mis selle nimi oli... Žiguli või midagi [naerab], mis ta siis lõpuks Moskvast kätte sai. No ta sellega sõitis ja andis teistele ka sõita ja-ja siis ta sai teise veel. Nii et need olid kaks suuremat asja, mis läksid läbi, aga no nende eest pidi dollarites maksma ja ikka pidi ootama hulk aega. (naine, s 1935)

Mälestustest selgub, et vahendusfirmade kaudu saadetud pakid jõudsid tavaliselt kohale. Alles hiljem hakati saatma pakke läbi tavalise postiteenuse. Äride kaudu saatmist pidasid informandid kalliks. Kuid kuna Nõukogude Eestis valitses puudus, siis ikkagi saadeti lähedastele pakke. Saatmine oli kallis ja Nõukogude Liidu rahandusministeerium lõi kasu, kuna oli kehtestatud tollimaks. See tuli

maksta saatjal konventeeritavas väärtuses ja see oli väga suur (Misiunas *et al* 1993: 171).

Veel üks võimalus pakkide saatmiseks oli läbi mõne teise maa. Nt lepiti Rootsis elava eestlasega kokku, mida pakki panna ja Ameerikas või Kanadas elav eestlane kompenseeris paki koostamise ja saatmise kulu Rootsi elavale saatjale. Juhtus ka, et mõni informant saatis kõigepealt paki oma sugulastele Rootsi ja sealt saadeti see omakorda Nõukogude Eestisse.

Nii pea kui olid need esmesed kirjad tulnud, 1955/56, hakkasime pakke saatma. Pakkid läksid nii isale kui Tallinna sugulastele. Täitsa alguses, sai saata vaid toidupakke. Ei mäletagi enam, mis teed või firma kaudu need teele läksid, aga kohale jõudsid. Peaegu kohe, peale neid toidupakke, saime ka teele panna esimesed riide ja jalanõude pakid. Tean, et kaua aastaid oli kõige kergem saata selliseid riidepakke Rootsi kaudu. (naine, s 1935, KV 1232: 221)

Ühel eravestlusel Rootsi eestlasega¹⁷, kes samuti põgenes Eestist sõja ajal, uurisin, miks peeti läbi Rootsi paki saatmist lihtsamaks ja paremaks. Peamise põhjusena tõi ta välja, et Rootsist oli pakki oluliselt odavam saata.

3.4.2 Lubatud ja keelatud kaubad pakis

Nõukogude Liidu Välisministeeriumi juhised tollieeskirjade kohta annavad detailse ülevaate sellest, mida tohtis postiga Nõukogude Liitu saata ja mida mitte. 1974. aasta tollieeskirjade juhendis¹⁸ on ära märgitud ka kogused, kui palju võis mingit asja saata.

---

¹⁷ Vestlus leidis aset 19. aprillil 2015. Ennekõike küsisin seetõttu, kuna mitmes KV-s mainiti Rootsi kaudu pakkide saatmist, kuid küsimuslehe täitjalt ei olnud võimalik selle kohta täpsustavaid küsimusi esitada.

¹⁸ Eesti Riigiarhiivis asuv toimik „Nõukogude Liidu Välisministeeriumi juhised tollieeskirjade kohta“ (ERA.R-1970.3.17) käsitleb aastaid 1957-1985. Dokumendid võib jaotada kaheks: esemed, mis saadeti pakiga ja esemed, mis ületasid piiri reisipagasis. Pakisaadetistes lubatud ja keelatud esemete osa on vaid ühes dokumendis, mis on koostatud 1974. aastal. 1976. aastal on saadetud täiendused pakkide tollimaksu osas.

1989. aastal on NSVL Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Tollikontrolli Peavalitsuse Eesti Vabariiklik Tolliamet välja andnud trükise „Info Tollieeskirjadest“ (Arusaar *et al* 1989). Trükise sissejuhatuses loetakse selle peamiseks eesmärgiks tutvustada ettevõtetele ja eraisikutele väljavõtteid

Lubatud esemete nimekiri on väga mitmekesine. Seal on toiduained, riided, olmetarbed, mänguasjad, trükised, käsikirjad jne.

Meditšiinitermomeeter, prilliklaasid, prillid ja prillitarvikud, proteesid, kirurgilised korsetid, kuuldeaparaadid (1tk); käsitööinstrumendid (1tk); fototarbed ja –materjalid, v.a ilmutatud või ilmutamata fotofilm (1tk); kohv, kakao, sigur (2kg); tee (200g); vürtsid, maitseained (100g); tubakas (1kg); üleriided, kleidid (1tk igat); pluusid, särgid (1tk igat); pesu (3kpl); voodipesu, laudlinad (2kpl igat); sokid, sukad (6 paari); peakatted (1 tk igat); kardinad, eesriided (3kpl igat); kindad (1 paar); portfelid, naiste käekotid (1 tk igat); muu galanterii kaup (2tk igat); jalanõud (2 paari); toidunõud (5kg); parfümeeria, kosmeetika (500g või 1 kpl); seep, pesemisvahendid (2kg); majapidamis- ja olmetarbed (1tk igat); trükiteosed, käsikirjad (1 eksemplar); graafika kaardid jne (1 eksemplar igat, kuid mitte üle 10 tk); gramofoni plaadid (12tk); muusikariistad (1tk); spordi ja jahirarbed, v.a relvad (1tk); laste mängud, mänguasjad ja kuusehted (1tk igat); kantselei tarbed (1tk igat); pliiatsid, suled (5tk või 1 kpl); väärisehted paki kaalu piires; plastikust tooteid (0,5kg). (ERA.R-1970.3.17, lk 27-29)

Asjade hulka, mida ei tohtinud postiga Nõukogude Liitu saata, kuulusid näiteks sõjarelvad, narkootilised ained, pornograafilise iseloomuga tooted, Nõukogude Liitu majanduslikult ja poliitiliselt kahjustava iseloomuga asjad, aga ka teatud toiduained, ravimid, vitamiinid jne. 1974. aasta tollijuhistes on keelatud esemeteks:

Sõjarelvad; oopium, hašiš ja nende tarvikud; pornograafilise iseloomuga tooted; sobimatu ja kõlvatu loomuga tooted; Nõukogude Liitu majanduslikult ja poliitiliselt kahjustavad tooted (nt trükised, negatiivid, filmid, joonistused, klišeed jne); militaarse iseloomuga mänguasjad, NSV Liidu loterii, obligatsioonid ja valuuta; margid ja

---

eeskirjadest, mida enim praktikas rakendatakse. Kui võrrelda 1974. aasta eeskirjadega, siis need on mõnevõrra muutunud. Nt kuulusid lubatud esemete hulka religioosse loomuga esemed nagu ikoonid, ristid ja kirjandus. Ühtlasi võis saata elektroonilisi muusikariistu (süntesaator jm), heli- ja video salvestusvahendeid (kassetid, kettad, laserheliplaadid). Eriloaga võis saata vastava NSVL ameti loaga seemneid ja istikuid, kodus toodetud lihasaadusi, ravimeid, postmarke, mis varem olid keelatud. Keelatud esemetest on muutused peamiselt toimunud elektroonika osas, kus keelatud on saata raadioelektroonilisi vahendeid ja kõrgsagedusseadmeid, kopeerimis- ja paljundustehnikat. (Arusaar *et al* 1989: 3-6)

margikollektsioonid; seemned, istikud; loomne tooraine; alkohol; kiiresti riknevad toiduained; tooted/joogid klaasist anumad, konservid; oad, herved, mooniseemned jms, mida saab külvata; ravimind, vitamiinid, näts; kasutatud pesu, rõivad, jalanõud; mõõdukangad ja -kile; igasugune lõng; fotoaparaat; kellad; raadio, televiisor ja nende osad; kinofilmilint; magnetofoni lint; magnetilised käevõrud (ERA.R-1970.3.17, lk 33).

Kui küsisin välitöid läbi viies informantidelt, et kuidas nad teadsid, mida tohtis Nõukogude Eestisse saata ja mida mitte, rääkisid nemad, et nimekiri keelatud esemetest oli olemas vahendusfirmade kontorites. Paki sisu vastavust lubatud esemetega kontrolliti üldjuhul veel enne, kui pakk välja saadeti.

Oo jaa, seal oli no nimekiri oli olemas, mida võis saata ja need kontrolliti siin kõik järgi, mida sa pakki panid. Läksid sinna office'sse [vahendusfirmasse] ja nemad kontrollisid kõik järgi, mida sinna panid ja seal see panid siis paki kinni ja siis saatsid nõnda. (mees, s 1927)

Intervjuudest ja korrespondentide vastustest tuleb välja, et peamised asjad, mida Nõukogude Eestis sooviti, olid toit, riietusesemed, kangad ja ravimid. Kui küsisin intervjuus täpsustava küsimuse, siis informandid vastasid, et saadeti seda, millest puudus oli. Seda, millest puudus oli, saadi peamiselt teada kirja teel.

3.4.3 Pakkide reaalne sisu

Väga palju sellest, mida pakki tohtis panna, oli ette määratud nõukogude võimude poolt. Teisest küljest määras pakkide sisu ka kodumaalt saabunud soovide nimekiri. Väga ilmekalt tuleb taoline soovide esitamine Eestist välja Ingrid Polikarpuse mälestusraamatus „Ingrid. Kirjad emale Ameerikast: mälestused, kirjad, väljavõtted päevikust“ (Velliste 2009), kus Ingrid Polikarpus kirjutab kirjades lahti täpselt, mida tema saadetud pakk sisaldas (jooskvallt jalanõusid, prille, vitamiine) ja koguaeg palus Ingrid oma emal kirjutada, kui tarvis midagi saata oli. Samuti saab sealt aimu sellest, kuivõrd pidid väliseestlased mõnikord pingutama, et pakkide saatmine majanduslikult

võimalik oleks. Pakke pandi läbimõeldult kokku mitu nädalat ja nende saatmine maksis tihti umbes nädala palga.

3. veebruari 1976. aasta tollieeskirjade juhiste täienduses rahvusvaheliste postisaadetiste läbivaatamise kohta, punktis nr 6 on kirjas, et ühel isikul või tema perel lubatakse saada mitte rohkem kui üks kinkepakk kvatalis (ERA.R-1970.3.17, lk 22). Seega, nende eeskirjade järgi tohtis üks pere saada välismaalt pakki mitte rohkem kui 4 korda aastas. Seda enam, kui pakke ei saanud saata tihti, tuli läbi mõelda, mida pakki pandi.

Infot selle kohta, kas ja mida võiks saata, vahetasid väliseestlased ka omavahel. Samuti avaldasid väliseesti ajalehed artikleid olukorra kohta Nõukogude Eestis. Näiteks kirjutakse Toronto eesti ajalehes Vaba Eestlane, et Nõukogude Eestis valitseb kaubapuudus. Toiduainetest on nappus lihast ja köögiviljatoodetest, tekstiilitoodetest (eriti villasest kangast ja sitsist) ja jalanõudest (Vaba Eestlane, 06.01.1960, lk 3).

Otseselt nad väga ei ütelnud, millest neil puudus on, aga vat ma kuulsin ju teiste inimeste käest ja ajalehed ja need kõik ütlesid ju. Isegi atlase ma saatsin sinna eraldi, sest nad tahtsid teada saada, kus Vancouver asub. (naine, s 1935)

Cathren B. Eaton on toonud välja, et teatud laiatarbekaupu oli Nõukogude Liidus tavainimesel raske või peaaegu võimatu kätte saada. Üheks selliseks tooteks on ta nimetanud kohvi ja ka suhkrut. (Eaton 2004: 121) 1963. aastal oli jahu- ja saiakriis. Mingi tooteliigi kadumine kujunes Nõukogude Liidu tüüpiliseks jooneks ja iial ei võinud teada, mida oli poes saada homme või ülehomme. (Vahtre 2005: 293; Piiri 2006: 81)

ENSV Välisministeeriumi tollieeskirjade järgi oli lubatud Nõukogude Liitu saata toiduainetest kakaod, kohvi, teed ja sigurit. Keelatud asjade nimekirjast tuleb välja, et ei võinud saata ube, herneid jms, mida oli võimalik külvata. Nende keeld polnud siiski iseloomulik vaid Nõukogude Liidule ja põhjuseks ilmselt soov vältida taimehaiguste ja võõraste taimeliikide levikut. Lisaks keelati postiga saata kiiresti riknevaid toiduained. Mitmed informandid on toiduainetest kõige rohkem esile toonud suhkrut, jahu ja kohvi, kuid väga üksikasjaliselt toiduainete loeteludel ei peatunud. Kuna suhkur, jahu ja muud

kuivained ei olnud keelatud toodete nimekirjas, oli neid võimalik saata. Intervjuudes tuleb välja, et saadeti ka kaupa, mida kodumaalt ei küsitud või ei tihatud küsida.

Vahest saadeti natuke toitu ja jahu ja suhkurt ja võibolla siidisukki ja siidirätikuid. Võibolla suuremaid asju ka. Aga alati oli tunne, et proovime sellega, ei tea, kas läheb kätte. Lahustuv kohvi 1960ndatel. Isegi siin oli see midagi uut. (naine, s 1935)

Suurema osa riidekraami ja suhkurt ja. Ja kui rohkem vabadus hakkas tulema, siis piimapulbrit ja.[---] siis sa kuulsid juba, mis nad tahtsid saada. (naine, s 1918)

Teiseks saadeti Nõukogude Eestisse riideid ja jalanõusid. Ühest küljest saadeti neid seepärast, et nendest kaupadest oli puudus, aga ka seetõttu, kuna kauplustes puudus valikuvõimalus (Ruusmann 2006: 132 – 133). Keelatud oli Nõukogude Liitu saata kaupu, mis olid kasutatud. Põhjuseks on väliseestlased toonud seda, et Nõukogude Liit ei vaja väliseestlaste abi¹⁹. See oleks olnud mõnes mõttes nagu humanitaarabi Nõukogude Liidule, mis aga ei sobinud NLiidu ametliku retoorikaga õitsvast riigist.

Alati ei tulnud kohale ka kõik. Väike risk oli. Mitte midagi ei tohtinud pruugitud saata. Pidi olema täitsa tuluuued, muidu toll ei lasknud läbi. (mees, s 1941)

Informantide sõnul olid mõned kaubad rohkem hinnas kui teised. Lisaks sugulaste omavajadusele saadeti ka asju, millega nad said hiljem kaubelda. Näiteks tõi üks informant välja nailonsukki ja sukkpükse, mis läänes 1970. aastatel populaarseks muutusid.

[---] ja siis see aeg, kui oli see poliüester ja niisugused riided tulid moodi, siis meeste särke, valgeid särke oli palju sellest materjalist ja me saatsime neid ja siidsukke, nailonsukke. Need olid päris hinnas, sest ma mõtlen neid sai vahetada, nende eest sai midagi muud seal, kui sa ise ei kandnud neid. [---] Ja muidugi sukki ja pükssukki ja kui

---

¹⁹ Suuline eravestlus New Yorgis elava väliseestlasega 2012. aasta aprillis (naine, s 1931)

ma oma ristiemale saatsin need pükssukad, siis ta ütles, et ma ei saa neid jalga, et kuidas teie neid kannate. (naine, s 1935)

Enamus uuenduslikke asju jõudis Nõukogude Liidus tootmisse teatava ajalõtkuga. Sageli oli ka lõpptulemuseks läänes valmistatud märksa viletsam kvaliteet. Seetõttu leidsid just sellised asjad nagu nailonsukad, küpsetuspulber, lahustuv kohv oma koha kodu-Eestisse saadetavates pakkides.

Teine väga levinud artikkel pakkide sisuvalikus oli kangas. Empiirikast selgub, et paljud kodueestlased soovisid, et sugulased saadaksid neile just materjali, millest vastavalt kohapealsetele vajadustele üht-teist õmmelda. Nõukogude Eestis lihtsalt puudus kangaste osas arvestatav valik ja paremast materjalist ning moodsama mustri kangaid oli raske saada. Üheks võimaluseks oligi neid tellida välismaal elavatelt sugulastelt. Samuti oli valmisriiete saatmine riskantne, kuna puudus selgaproovimise võimalus.

[---] kellelgi sugulasel oli vaja saada valget kangast, et oli vaja leerikleiti teha, sest valget riidet ei olnud kusagil saada ja ma mäletan, et me saatsime suure kanga [---] päris palju riidet, ja see tuli kätte ka. [---] Meil oli üks väga tore äri, üks juudi äri ja kui sa kangaid ostsid, siis ta mõõtis ikka natukene juurde, sest ta teadis, ta oli suur kommunistide vastane, et abiks läheb see. Kõik eestlased käisid sealt ostmas, et ta oli väga kena selle koha pealt. (naine, s 1935)

Pakke saatsime vennale. Midagi kaduma ei läinud. Vahest oli riidekangast tükk ära lõigatud. Paki sisuks oli harilikult riided ja jalanõud. [---] Vend saatis kodumaalt mõned pakid – käpikute, sallide, linikute jm. (naine, s 1925, KV 1233:42)

Kuigi kangast saadeti Nõukogude Eestisse ja see jõudis realselt kohale paki saajatele, siis tegelikkuses ei olnud tollieeskirjade järgi lubatud meetrikangast saata. Intervjuust tuleb välja, et oli juhuseid, kus riidekangast oli tükk ära lõigatud. See näitab, et pakkide läbivaatamine tollis siiski toimus ja kangas ei tulnud juhuslikult pakiga läbi. Ilmselt ikkagi tollis väga täpselt neid eeskirju ei jälgitud.

Tollitöötajate omavolist ja reeglitevastasest tegevusest räägib ka see näide, mis kirjeldab pakkides asjade ümbervahetamist. Eeskirjade järgi ei tohtinud vanu riideid Nõukogude Liitu saata, ometi leidis üks pakisaaja kasti avades sealt mustad ja vanad riided.

Vahest kui need pakid Eestisse jõudsid, siis mõned postimehed sortisid ära [---] ja ma tean, et kui mina läksin siis lõpuks Eestisse, siis sugulane ütles, et ta imestas, et ema olevat saatnud hästi vanu riideid. Isegi haisesid mõned, higi hais. Ja ma ütlesin, et ei, et ema kas ostis uued või lasi ära puhastada, et ema iialgi ei oleks saatnud higiseid riideid. Siis me saime aru, et keegi oli omale võtnud, postkontori tööline või niimoodi. (naine, s 1940)

Lisaks esemetele saadeti Eestisse ka raha. Nii välisvaluutat kui ka rublasid ei tohtinud saata, ent seda tehti siiski. Mõnikord jõudis raha ka adressaadini.

Pakke olen saatnud 40 aastat (toitu, riideid, kohvi, jne) emale ja isale (peamiselt emale, sest tema kasvatas mind üles), hiljem õele ja tema lastele. Umbes 30 aastat tagasi [1970ndatel] saatsin raha, millega nad said osta vaba maailma kaupa. Aga kui venelased hakkasid 80% ära võtma, lakkasin raha saatmast. Pakid jõudisid alati pärale, sest saatsin selle ala agentuuride kaudu. Umbes 10 aastat tagasi [1990ndatel] saatsin õpperaamatuid Tallinna Tehnikaülikoolile ja Tartu Ülikoolile. (mees, s 1922, KV 1233:210)

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et vaatamata raskustele pakisaatmine ikkagi toimus ning sellest oli kodueestlastele üksjagu abi nii kokkukuuluvustunde kui ka otsese majandusabi mõttes.

3.4.4 Pakkide tsenseerimine

Selleks, et teada saada, kas pakkidesse pandi keelatud esemeid, korraldas toll pakkide läbivaatamisi. Üks asi on pakkide omavoliline avamine, teine on sanktsioneeritud

tsenseerimine. Tollieeskirjades on nimetatud esemeid, mida ei tohtinud Nõukogude Liitu saata. Ühte sellisesse nimetusse kuulusid raamatud, mis olid Nõukogude Liidu Glavliti²⁰ poolt mingitel põhjustel keelatud. Eesti tsensuuriuuriija Kaljo-Olev Veskimägi on kirjutanud, et välismaine kirjandus polnud geograafiline ega keeleline, vaid poliitiline mõiste (1996: 269).

Liiduvabariigi tsensuuriamet sõltus täielikult Moskvast asuvast peaametist. Glavlit teadis liiduvabariigis toimunud viimse detailini ja kõik välismaine kirjandus, mis saabus Nõukogude Liitu, läbis Glavliti teise valitsuse. Seal otsustati, mis raamatust edasi saab. (Veskimägi 1996: 48) Glavlitiga tegi tihedat koostööd KGB, kes jälgis, millised trükised on välismaal välja antud. Tsensuur varustas julgeolekut keelatud raamatute, grammofoniplaatide nimekirjadega, mis olid koostatud Glavliti ekspertide poolt. Nii kirjutab ENSV Glavliti juhataja A. Adamson 25. juunil 1964. aastal Eesti NSV Välisministeeriumi spetsfondi juhatajale juhised koos nimekirjaga autorite nimedest, kelle teosed kuuluvad kõrvaldamisele. Keelatud olid ka teoseid endistelt nõukogude revolutsionääridelt ja poliitikutelt nagu Lavrenti Beria, Lev Trotski, Sergei Bessonov, Nikolai Buhharin jt (ERA.R-1970.3.95, lk 4-6). Väliseesti autoritest oli keelatud nt Bernhard Kangro, Gert Helbemäe, Raimond Kolk, Jaan Kuusk, Helmi Mäelo, Andrus Saareste jm (Reisch 2013: 35).

Raamatud, mis olid tsensuuri läbinud, said sisse templid. Keelatud raamatule löödi sisse kuusnurkne tempel ja kui raamat oli „eriti keelatud“, siis see sai kaks templit. Need raamatud olid raamatukogus eriosakonnas ja tavainimeseni ei jõudnudki (Veskimägi 1996: 270).

Veskimägi kirjutab: „Kellel vanasti, umbes 50. aastate lõpust oli võimalus välismaalt eestikeesest raamatut saada, mäletab kindlasti saadetise väljanägemist: ümbrik katkutud, määritud, korpunud liimijälgi täis. Hea, kui raamat ise (kui ta üldse kätte tuli!) oli terve. Aga vahel oli sellest tiitelleht ära rebitud, sagedamini kaaneümbris lõhki. Läksid postkontorist küsima, siis Tartu postkontor ütles, et just niisugusena nad saadetise Tallinnast said. Küsisid Tallinnast, öeldi, et just niisugusena tuli raamat Moskvast. Tartlased rääkisid õigust, nende Tallinna kolleegid „valetasid“, kuna Tallinna

---

²⁰ Nõukogude Liidu Glavlit (vene keeles *Главное управление по охране государственных тайн в печати при ЦМ СССР*) ehk tsensuuri ja riigisaladuste kaitseorgan.

peapostkontoris tegutses 1958. aasta 1. novembrist Sõjaliste ja Riiklike Saladuste Hoidmise Peavalitsuse tšensuripunkt ja eestikeelset välismaist kirjandust tšensuris ENSV Glavlit. (Veskimägi 1996: 279) Konfiskeeritud raamatud jäeti esialgu kuueks kuuks hoiule ja anti siis KGB-le üle hävitamiseks või raamatukogu eriosakonda hoiule (Veskimägi 1996: 285).

Nõukogude Eesti ametivõimud suhtusid pagulastesse ja pagulaskirjandusesse kui ideoloogilisse vaenlasesse, mistõttu teosed konfiskeeriti. Alates 1950. aastate sulaperioodiga seoses võisid pagulased saata Nõukogude Eestisse neutraalsemaid kirjutisi. Hoolimata sellest jõudis pagulaskirjandus kodu-Eestisse harva. (Raag 2005: 366)

Nii olidki raamatud selliseks asjaks, mida pakkidesse polnud mõtet panna, sest need lihtsalt korjati välja ja adressaatideni tihti ei jõudnudki. Eriti terav oli lugu muidugi „ideoloogiliselt sobimatu“ sisuga või Nõukogude Liidus ebasoosingus oleva autori teostega, olgu need siis eesti- või inglisekeelsed. Järgnevas tsitaadis kirjeldab informant, kelle ema oli kirjanik, kuidas nõukogude ühiskond sekkus eraellu. Piisas üsna vähesest, et takistada kaht inimest (üks Eestis, teine Läänes) jagamast oma elu suuri saavutusi, isegi kui need tegelikult nõukogude riigikorda ei puudutanud.

Ja muidugi raamatutega oli kõige raskem, kui ema raamatud hakkasid ilmuma, siis ta tahtis muidugi saata oma vennale, sest nad olid juba lapsepõlves rääkinud sellest, et me kirjutame ise oma raamatud. Ja nüüd lõpuks kui emal raamat ilmus, peale kõige selle põgenemise aja ja põgenemise aastate, kui polnud üldse loomisele nagu kirjaniku tunnet või-või võimalust. Siis järsku see oli suur asi, et ta sai siiski toimuda. Ja siis ma tean, et ta saatis neid raamatuid üsna mitu, kuid paljud ei läinud kätte. (naine, s 1935)

Lisaks ei tohtinud saata lääne ajakirju nagu National Geographic, Time jms, milles võis tihti leiduda kriitilisi artikleid Nõukogude Liidu aadressil või selle eluolu kohta. Kuna tšensuuril ei olnud aega terveid ajakirju läbi lugeda, oli ilmselt lihtsam need tervikuna ära korjata.

Teistele sõpradele saatsime ajakirju, kuid näiteks National Geographic numbritest läksid need kõik teel kaotsi, milles oli midagi kriitilist kommunistlike riikide kohta. (naine, s 1920, KV 1233:260)

Üks informant toob välja, et sugulased kodumaal soovisid saada erinevaid tööriistu, kuid just need pakid ei läinud tihti läbi. Kallimate ja suuremate asjade saatmist oligi mõistlikum toimetada läbi vahendusfirmade, kuna seal olid olemas nimekirjad, mida tohtis ja mida ei tohtinud saata.

Kõige rohkem, mis nad tahtsid saada, oli tööriistu, sest tööriistu ei olnud kuskilt poolt saada olnud, aga tööriistu venelane ei luband sisse. [Vahendusfirma töötaja] ütles kohe ära, et neil on omal küllalt tööriistu, aga me saatsime siit riidekaupa ja ei tule nüüd kõike meelde, mida me siit saatsime. Saatsime päris mitu pakki ja nad olid väga õnnelikud, et me siit saatsime. [...] Suur kreissaag jaa. Ta lõikas põletuspuid ja see saag läks katki tal ja tahtis saada siit uut ja ma ostsingi ka. See oli meeter läbimõõduga selline suur saag ja viisin office'sse [vahendusfirmasse] ja öeldi kohe, et sellist asja ei saa saata, et nendel on seal küllalt neid. (mees, s 1927)

Tsitaadis viitab informant sellele, millist kuvandit Nõukogude Liit soovis endast väljaspoole jätta. Joonistusid käärivad informandi personaalse kogemuse ehk perekonnaliikme palve ja Nõukogude Liidu ametliku retoorika/propaganda vahel.

Intervjuudes mainitakse olulise artiklina pakkides veel arstirohtude saatmist, kuna Eestis ei olnud mitmeid läänes levinud ravimeid saada. 1974. aasta tollieeskirjade järgi ei olnud rohtude, vitamiinide jms saatmine lubatud. Samas väliseesti ajalehe Vaba Eestlane 1960. aasta 6. jaanuari numbris pakub firma The Chemist Shop, et pakkidega on võimalik saata (retsepti) ravimeid ja vitamiine Eestisse (Vaba Eestlane, 06.01.1960, lk 7). Seega on tõenäoline, et mingil hetkel seadused muutusid ja rohtude saatmine keelati ära.

Ka ühes intervjuus tuleb välja, et alguses lubati ravimeid saata, kuid mingil hetkel keelati see ära. See informant seostab ravimite saatmise keelamist oma Eesti sugulase surmaga.

Siis aga lõpuks tal oli neid hädasid palju ja tal oli arstirohtusid vaja. [---] No pakid olid nii palju, et saatsime põhiliselt riideid, arstirohtusid. Ja midagi rohkem ei olnudki. A siis Nõukogude Liit tegi uued seadused, et meie rohud on paremad kui lääne rohud ja neid enam ei tohi saata. Ja siis keelati arstirohu saatmine ja vanaisa suri üsna ruttu peale seda. Nii, et rohud hoidsid ta elus. (mees, s 1941)

Nagu eelpool mainitud, ei tohtinud saata asju, mis olid kasutatud. Mingil hetkel reeglid selles osas lõdvenesid. Informant toob välja, et kasutatud riideid võis saata, kuid need pidid olema desinfitseeritud ja varustatud vastava tõendiga.

Üsna kummalisena tundub keeld lõnga saatmise kohta, kuid siingi leiti lahendus selle näol, et lõngast kooti või heegeldati mingi kergesti ülesharutatav ese. Sama tehti ka kangaga, traageldades kanga näiteks seelikuks.

Mäletan, et riidepakis kantud riideid saates pidid need olema desinfitseeritud ja varustatud vastava tõendiga. Lõnga saates tuli see heegeldada – kududa näiteks salliks, et saaja selle üles harutaks ja oma soovi järgi midagi kooks. Pakid jõudsid tavaliselt kohale; mäletan üht, mis tuli tagasi ja mille pidin postist välja ostma. (naine, s 1931, KV 1232: 64-65)²¹

Pakkide saatmine ei olnud ainult ühepoolne. Ka kodueestlased saatsid pakke läände, kuid erinevalt väliseestlaste saadetud pakkidest ei olnud need abipakid. Ka see, mida tohtis Nõukogude Liidust välja saata, oli reglementeeritud (ERA.R-1970.3.17, lk 30). Suures plaanis olid asjad, mida ei tohtinud Nõukogude Liidust välja saata, samad, mida ei tohtinud Nõukogude Liitu saata.

Toiduaineid (kuni 2 kg igat); kangad (10 m); kell lihtmetallist (1 tk); sukad ja sokid (6 paari); lõõtspillid (1 tk pere kohta aastas); raadiod (1 tk pere kohta aastas) mitteroostetavast materjalist kööginõud, sh noad, kahvlid, lusikad (igast 6 tk);

---

²¹ Konkreetset selle informandi puhul on tegemist siiski Rootsis eestlasega. Tagantjärele mitteformaalsetes vestlustes Kanada ja Ameerika eestlastega on viidatud lõnga ja kanga saatmisel nõ kavaluse kasutamist.. ERM-i arhiivis materjale läbivaadates leidsin vaid selle, rootsi eestlase näite.

trükitooted, sh raamatud (igat 1 tk); väiketrükitooted, nt postkaardid, etiketid jne (igat 1 tk ja mitte rohkem kui 10 tk); medikamendid ühe ravikuuri ulatused haige kohta; voodipesu ja laudlinad (1 kpl) (ERA.R-1970.3.17, lk 30).

Need pakid, mis saadeti kodu-Eestist, olid peamiselt tänutäheks. Pakkidesse pandud esemed viitavad sellele, et ei saadetud asju, mida väliseestlastel oli vaja, vaid pigem midagi, mis meenutas kodumaad. Pakid sisaldasid enamasti eesti käsitööd nagu näiteks rahvariided, linikud, väikesemad vaibad, suveniiresemed, Eestit puudutavad trükised jne.

Vanemate käest saabus pakk 1960. a algusaastail. Sisaldas ema poolt kootud imepehmeid labakindaid tütrele, minu poolt koolis valmitatud laudlinake, väike eesti kapp, vasest küünlajalg, mehele piip. Täditütar saatis mulle oma „Karja“ rahvariided, tahtes vastu talvemantli riidet. Mehe tädi saatis tütrele „Mustjala“ rahvariided ja merevaigust ehteid kogu perele. (naine, s 1922, KV 1233: 231)

Kodumaalt saatsid mulle pakke vanemad, pärast isa surma ema. Pakke sain 50-ndate aastate lõpul ja 60-70ndatel aastatel. Saadeti eestipäraseid vaipu, linikuid, rahvariideid ja mõned minu sinna jäänud isiklikud esemed. (naine, s 1921, KV 1233: 31)

Tegelikkuses kaup, mida kodueestlased said üldse postiga saata, sõltus väga palju sellest, mida parasjagu saada oli. Käsitööd oli tihti võimalik ise teha ja väliseestlased hindasid eestipäraseid käsitööd kõrgelt. Eestipäraseid asjad on just need, mis on seotud nende päritoluga. Välitöid Vancouveris läbi viies nägin mitmete väliseestlaste kodudes seinal eesti käsitöid, näiteks nahakunsti, tikitud pilte ja graafikat.

Kodumaalt saadeti veel ka ajakirju ja raamatuid. Näiteks tuleb allpool olevatest lõikudest välja, et postitati eesti kirjandust – nt romaane ja lasteraamatuid.

Siiapoole tulid raamatud rohkem, mis välja lubati ja käsitöö. Keegi oli midagi tikkinud, muhu sussid, padjad, seinavaibad. [---]Ja ta saatis lastele veel lasteraamatuid,

minu lastele, see oli hiljem, 70ndates ja 80ndates aastates. [---] ma mõtlen, et seda tohtis võibolla ja see oli ka neil kätte saadav. (naine, s 1935)

Sealsed sõbrad püüdsid vastutasuks meile saata seal ilmunud kirjandust, mõned romaanid ja ajakiri Eesti Loodus (1975-89) jne. Kuid ka paar kaunist kangastel kootud linikut saime Eesti fotovarustuse eest tänutäheks. (naine, s 1920, KV 1233:260)

Intervjuusid läbi viies küsisin informantide käest ka, kas neile saadeti kodu-Eestist sellist materjali, mis oli seotud nõukogude propagandaga. Üldiselt selliseid asju ei saadatud. Kuid oli juhuseid, kus saadeti raamatuid, mis näitasid nõukogude elu ja inimesi pigem positiivses toonis, näiteks pildiraamatud.

Mul on vist praegu paar 3 tükki järgi veel. Suurem jagu olid kõik pildiraamatud. Nõukogude Eesti ja Nõukogude inimene on vist üks, aga need olid kõik pildiraamatud, need ei olnud midagi juturaamatud ega midagi sellist. (mees, s 1927)

Korrespondendi vastustes on näide, et leidus ka propaganda maiguga saadetisi. Paraku pole selge, millistel kaalutlustel sugulased sellist kirjandust pakkidesse panid. Omaette teemaks oli ajalehe „Kodumaa“ saabumine postkastidesse. Seda ei saatnud ei kodueestlastest sugulased-sõbrad ega tellinud väliseestlased. Ometi leht tuli.

Kodumaalt tuli vahete-vahel raamatuid, mida sugulased saatsid. Kui need olid kirjutatud peale 1944-dat aastat, siis nende lugemine olenes väga raamatu teemast. Kui oli juures sotsialistlik maik, jäi lugemata. Ainuke kodumaal välja-antud ajaleht, mis meieni jõudis, kandis ka vist „Kodumaa“ nime. Ei teadnud kunagi kust see tuli või kes selle saatis, ainult mäletan, et selle sisu oli puhas propaganda ja nii ei võetud seda kunagi tõsiselt. (naine, s 1935, KV 1232:217)

Toidu saatmine ei olnud väga levinud, kuid seda siiski tehti. Läände ei olnud vaja saata igapäevaseid toiduaineid abipakkide näol, kuna kõike oli seal

igapäevakaubanduses saada. Toiduaineid võis saata igat toodet kuni 2 kg. Keelatud oli saata naturaalselt kohvi ja teed, musta kalamarja, kuivatatud seeni, vürtse ja musta pipart. (ERA.R 1970.3.17, lk 30) Küll aga, kui võimalus tekkis, saadeti põhiliselt eestipärast toitu, mida ei keelatud saata.

Ma sain isegi [poja] [---] ristiisalt kaks pakki Eestist sel [nõukogude] ajal. Seal olid konservid sees, eriti see suitsupekki oli. Esimene kord suitsupekk läks läbi, teine kord võeti ära. [---] aga kilud olid nii armetud, et neid ei saanud süüa. Ainult pisikesed niisad pea otsas olemas. Aga mis oli väga hea, oli skumbria karbikene. (naine, s 1918)

Kirjavahetuse teemat kokkuvõtteks võib öelda, et kuigi minu informantide seas oli ka neid, kes otsisid esimest korda kontakti vahetult pärast Teist maailmasõda, siis enamuse alustas kontaktide pidamist aktiivselt pärast Stalini surma. Kirjavahetuse alguses oldi eriti ettevaatlikud, kuna kardeti kodu-Eestis elavate lähedaste pärast. Kasutati nt valenimesid ja mõistukõnet. Kirjadest tuli välja, et kodu-Eestis valitseb puudus igapäevaasjadest, mistõttu hakkasid väliseestlased kodumaal olevatele sugulastele pakke saatma.

Pakke saadeti esmalt vahendusfirmade, nn vene äride, kaudu, kuid mida aeg edasi seda rohkem hakati kasutama tavalist postiteenust. Pakkide sisu sõltus tihti sellest, millistest asjadest oli puudus ja mida lubati saata. Informantide kirjeldatu puhul see, mida oli lubatud saata nõukogude tollieeskirjade järgi, ühtis mälestustega, kuid alati neid juhiseid ei järgitud. Ühest küljest ei olnud nõukogude tollis kontroll piisavalt tugev, teisest küljest üritati siiski teatud asju saata ka igaks juhuks, et proovida, mis tollist läbi läheb.

Keerulisem kui kontaktid posti kaudu olid reisirid Nõukogude Eestisse, mida ma hakkan analüüsima järgmises peatükis.

4. Väliseestlaste reisirid Nõukogude Eestisse

Käesoleva peatüki eesmärgiks on avada suhtluse teemat läbi väliseestlaste reisirid Nõukogude Eestisse. Selleks kasutan ühtede allikatena biograafilis-temaatilisi intervjuusid, mille võib jagada kaheks: minu kogutud intervjuud, mis olid osaliselt otseselt suunatud väliseestlaste reisirid teemale ja ERM-i arhiivis olevad põgenemise ja kohanemise teemale suunatud lood. Teist tüüpi allikad on korrespondentide vastused, mida on ka kahte tüüpi – ühed mis käsitlevad ainult väliseestlaste reisirid Nõukogude Eestisse ja teised, mis keskenduvad väliseestluse teemale uuel asukohamaal üldisemalt, ent neis leiab käsitlemist ka kontaktide/reisirid teema.

Käesolev peatükk jaguneb kaheks. Peatüki esimeses osas kirjeldan reisirid korralduslikku poolt, otsides vastust küsimustele, kuidas üleüldse oli võimalik ühel väliseestlasel reisirid okupeeritud kodumaale? Mida selleks tuli teha? Analüüsin, mida reisirid tohtis kaasa võtta ja miks just selliseid asju? Ühtlasi kirjeldan reisirid kehtinud piiranguid.

Peatüki teises osas keskendun reisirid emotsionaalsele küljele. Kirjeldan, mida tähendas sõjapõgenikele anastatud kodumaa pinnale naasemine, milliste tunnetega mindi ja mida kogeti reisirid ning millised muljed jäid kodumaast. Reisirid saadud kogemusi annavad hästi edasi lühilood igapäevasündmustest ja juhtumistest. Selliste lugudega paigutab informant ennast loo jutustamisaegsesse situatsiooni ja nende lugude kaudu on võimalik aru saada jutustaja positsioneeritusest.

4.1 Reisirid eeldus ja korralduslik külg

1944. aastal katkesid otsesidemed Eesti NSV ja välisriikide vahel. Alles Hruštšovi sulaaeg pehmendas Nõukogude Liidu suhtumist lääneriikidesse. (Sepp 2008: 63 – 64) ja 1955. ning 1956. aastal hakatigi Nõukogude Liidus suhteid normaliseerima teiste riikidega, nii NSVL sateliitriikidega, Lääne demokraatiate kui ka Aasia maadega (Misiunas *et al* 1993: 168, Vahtre 2005: 289).

Kuigi Nõukogude Liidus toimunud muutused võisid viidata liberaliseerumisele, oli riik jätkuvalt ideoloogiliselt kontrollitud ühiskonnaga ja kinnine ning turistide

vastuvõtmisel oldi karmid ja jälgiti ka seda, mis piirini saab välismaalasi vastu võtta ilma, et see kahjustaks üht sotsialistliku riiki (Pagel 2011: 326).

Nõukogude Liidus hakati välja andma trükiseid, mis olid suunatud välispublikule ja kujutasid Balti vabariike atraktiivsete turistsihtkohtadena (Misiunas *et al* 1993: 168). Näiteks kujutati postkaartidel ja brožüüridel moodsa arhitektuuri ehitisena hotell Tallinnat ja hotell Virut (Gorsuch 2013: 67). Riia avati välisturistidele 1957. aastal, Tallinn ja Vilnius aga 1959. aastal. Nende kolme linna avamine mõjutas väga palju režiimi poliitikat Balti riikide diasporaa suhtes, eriti 1944. aastal põgenenute suhtes. Romuald Misiunas toob välja, et muutus rõhuasetus – kui pärast sõda kutsuti väljarännanuid koju, siis nüüd hakati looma paremaid kultuuri jms sidemeid, küll aga salaluurega seotult. (Misiunas *et al* 1993: 168)

Esimesed kontaktid tekkisid Nõukogude Liidul Soomega. 1965. aastal taastati Eesti ja Soome vahel reisilaevaliiklus (Sepp 2008: 65). Esialgu sõitis liinil mootorlaev Vanemuine, 1980. aastast Georg Ots (Vahtre 2005: 306). Soomest sai ka üks põhiline kanal, mille kaudu oli väliseestlastel võimalik Nõukogude Eestisse reisida. Ühest küljest oli Soome näol tegemist sõltumatu riigiga, kes kuulus kapitalistliku lääne mõjusfääri, teisest küljest aga oli ta tugevasti sõltuv Nõukogude Liidust.

Kuigi minu informandid VEKSA-t reisi vahendamiseks ei kasuta ja VEKSA kaudu suhtlemist käesolev uurimus ei käsitle, ei saa suhetest Kodu-Eesti ja Välis-Eesti vahel välja jätta VEKSA-t ehk Välis-Eesti Kultuurisuhete Arengu Ühingut.

VEKSA loodi 1960. aastal ja selle ametlik eesmärk oli arendada suhtlemist väliseestlastest kultuuritegelastega. Kuna VEKSA oli Nõukogude Liidu valitsuse poolt ohjatud organisatsioon, siis suhtusid väliseestlased üldiselt sellesse juba eos umbusuga. See võib olla ka põhjuseks, miks minu informantide seas selliseid, kes kasutasid VEKSA-t reise vahendamiseks, ei leidu.

VEKSA töötajate hulgas oli mitmeid KGB agente, kes jälgisid välismaalasi, kui need külastasid Nõukogude Eestit. Ajaloolane Indrek Jürjo on välja toonud, et kuigi otseseid ülevaatlikke dokumente säilinud ei ole, mis avaksid selle suhtlemisorganisatsiooni tegelikku olekut, oleks raske mõelda, et sellises organisatsioonis nagu VEKSA, mis on otseselt pagulastele suunatud, ei ole KGB agente. Ometigi VEKSA koosseisu kohta dokumente vaadates leiab sealt inimesi, kes

olid KGB agendid. (Jürjo 1996: 206 – 207) VEKSA reguleeris kultuuritegelaste suhteid ja andis eriti kodueestlastele võimalusi reisida välis-eesti kogukondades.

Paralleelselt kultuuriinimestega alustasid ka tavalised pagulased reise Nõukogude Eestisse juba 1950. aastate teises pooles (Jürjo 1996: 201). Siiski tehti esimesed reisirid ettevaatlikult, kuna oli ka juhuseid, kus KGB üritas pagulaste sugulaste ja lähemate tuttavate seast agente värvata (Jürjo 1996: 202).

Küsimus, kas kodumaad külastada või mitte, oli päevakorral nii varasemate kui hilisemate külastuste puhul. Suurem osa pagulasi jäi sellel teemal üsna kriitilisele arvamusele. Tihti aktsepteeriti siiski sugulaste ja tuttavate külastamist Nõukogude Eestis, kuid VEKSA kasutamist kanalina peeti üldjuhul taunitavaks. (Jürjo 1996:217)

Esimeste reiside peamiseks eesmärgiks oli kas uudishimu või sooviti kohtuda sugulastega, kuna kirjavahetus oli juba alanud ja kontakt loodud. Reis Nõukogude Eestisse võeti ette vägagi kaalutletult, kuna ei teatud, mis reisijatega Eestis juhtub.

4.1.1 Reisi otsuse langetamine ja viisa taotlemine

Reisimiseks Nõukogude Eestisse oli vaja viisat, mille saamine ei olnud väga lihtne. Nõukogude Liitu sai reisida vaid tollase riigiasutuse Inturist kaudu, mis oli NLiidu ametlik reisibüroo. Tolle kontrolli all toimus kogu reis – alustades viisa taotlemisest kuni reisi sihtkohtade ja kokkusaamiste planeerimiseni. Ameerika ajaloolane Shawn Salmon on kirjutanud, et Inturisti ülesandeks oli peale reisi korraldusliku poole ka välituristile „müüa“ sotsialismi selle eredaimas valguses. Inturisti poolt suunatud marsruudiga oli võimalik hoida turiste eemal kõrvalekaldumistest ja ebasobivatest faktoritest (nt mustal turul kauplejatest). (Salmon 2006: 187 – 188)

Mälestustest tuleb välja, et reisimine Nõukogude Liitu oli ka oluliselt kallim kui mujale Euroopasse, kuna reis, mis sisaldas ööbimist, toidukordi ja giidiga ekskursionone, tuli osta täiskomplektina.

Elamiskulud Nõukogude Liidus veetmise eest tuli tasuda Kanadas enne reisile minekut. Päevakupong maksis \$35, mille eest sai hotellitua, 3 sööki ja auto koos juhi ja kiidiga kolmeks tunniks. See oli väga kallis, kuna minu nädalapalk sel ajal oli \$50.

Mujal Euroopas maksis päev ainult 5 kaasaarvatud öömaja ja söök. (naine, s 1942, KV 2010:258)

Erinevad autorid (nt Salmon 2006: 190; Gorsuch 2013: 112) on välja toonud, et riigiettevõtte Inturisti üheks eesmärgiks peeti ka turismisektori arendamist ja selle kaudu raha teenimist. Nõukogude Liitu reisimine ei olnud siiki nii populaarne kui nt mujale Euroopa riikidesse. Seetõttu võisid hinnad olla ka märksa kallimad.

Esimeseks sammuks reisi planeerimise suunas oli sissesõiduviisa muretsemine. Kuigi põgenemise järgselt käsitles Nõukogude Liit väliseestlasi oma põgenenud kodanikena, olid noist 1950.-60. aastatel saanud uute asukohamaade kodanikud ning Nõukogude Liit oli selle tõsiasjaga leppinud.

Külastasin Nõukogude Eestit esimest korda 1963. aasta juuni alguses. Oli Hruštsovi aeg ja luba Eestisse minekuks väga keeruline saada. Ankeet, mida tuli saata oli väga pikk. Küsimusi oli palju: sugulaste andmed, Eestist lahkumise aeg ja põhjus jne. Ankeet ja pass tuli saata Ottawasse ja siis tuli kuu aega närveerimist, kas viisa antakse või mitte. (naine, s 1942, KV 2010:258)

[1978] *Eestisse minek oli muidugi lubadega, pidi lubasid saama ja...ja küsitlus tuli ja järelvalvet oli väga palju. Sai ekskursiooni korral... korras sai mindud ja muidugi enesel vaba liikumist midagi ei olnud. Ekskursioon läks üle Helsingi. Ja sealt laevaga Tallinnasse ja tagasi pidi tulema üle Leningradi. (naine, s 1922, EA 277:290)*

Mälestustest tuleb välja, et väliseestlased olid nõ eristaatusega turistid. Arnold Purre kirjeldab artiklis „Pagulased ja Nõukogude Liit“, et iga väliseestlane, kes soovis külastada Nõukogude Eestit, pidi saatma avalduse Nõukogude Liidu konsulaati. Vastuse saamine võttis tavaliselt aega umbes ühe kuu. Purre on välja toonud viisa ankeedis esitatud küsimusi, mille sisu on selline: Kus töötate ja millest elatute? Kas olete teeninud sõjaväes või politseis? Kui teenisite, siis millal, kus ja mis auastmes? Millist tüüpi isikudokumenti omate? Kelle poolt ja millal on see dokument välja antud ja dokumendi kehtivuse aeg? Kas olete välisriigi kodanik? Millal ja kus avaldasite soovi

välisriigi kodanikuks astuda? Lisaks küsiti seal ka detailseid küsimusi perekonna ja sugulaste kohta. Näiteks, kas teil on sugulasi Nõukogude Liidus? Kui jah, siis tuli ette lugeda nende nimed, eesnimed, isanimed, sünniajad ja -kohad ning aadressid. Ning sama küsimus ka välismaal elavate sugulaste kohta. (Purre 1972: 18) Küsimuste iseloom viitab juba sellele, et Nõukogude Liidus oli üsna põhjalik info välismaal elavate eestlaste kohta.

Intervjuudes esines ka juhuseid, kui reisi Eestisse ei planeeritudki kodust lahkudes, vaid see organiseeriti Euroopa reisi käigus. Nii meenutavad informandid, kuidas nad Soomes olles avastasid, et on võimalik minna ekskursiooniga Eestisse.

Esimest korda käisime Eestis 76. aastal, me olime kuu aega Soomes ja olime Helsingis ja naljavihiks vaatasime, seal oli kuulutus, et organiseeritakse Eestisse nädala... kolmeks päevaks turismigruppi. [---]

Nõukogude viisa saamiseks, oli üks küsimus, et kas te olete varem Nõukogude Liidus käinud. Ma panin „ei”. Aga see soomlanna, kellega ma olin rääkinud, hakkas naerma, et teile ei anta. Ma ütlesin, et mikspärast? [---] Ma ütlesin, et ma olin okupeeritud Eestis. Ei, ta ütles, et ei saa. Ja me arutasime seda, et lõpuks keda me pinnime sellega. Täitsin uue paberi meile ära, et jah, oleme käinud, olnud Nõukogude Liidus. Me ei ütelnud, me elasime seal. Ja saimegi. (mees, s 1943, EA 269:349)

Üldiselt selgub intervjuudest ja korrespondentide vastustest, et reisiks vajalike lubade saamist ei pea väliseestlased tagantjärele väga lihtsaks. Ühest küljest oli viisa saamisega seotud palju paberimajandust, mida peeti ebamugavaks. Teisalt kardeti ikka veel oma saatuse pärast, kuna oldi Nõukogude Liidust põgenenud ja seetõttu mitte väga heas kirjas.

Kuigi mitmed informandid tegid esimesed reisid juba 1960.-1970. aastatel, lükkasid paljud pagulased esimest reisi Nõukogude Eestisse edasi hilisemasse aega, mille all pean silmas 1980. aastaid ja nn laulva revolutsiooni aega, kuna sellel ajal muutus Eesti külastamine juba üldisemaks²². Miks varasemaid reise välditi? Ühest

---

²² 2014. aasta 19.-20. septembril Tallinna Ülikoolis toimunud konverentsil „70 aastat suurest põgenemisest“, osalesid ka mitmed sõjapõgenikud. Ettekannetele järgnenud diskussioonil joonistus välja

küljest ei olnud inimestel julgust minna Nõukogude Eestisse, kuna kardeti kinnivõtmist ja Nõukogude Liitu jätmist.

Varem ma ei tea. Ei olnud justkui julgust või ja muidu meil on üks mälestus on kahest Eesti poisist Stockholmis, kes meelitati laeva peale ja enam tagasi ei tulnud. (mees, s 1931)

Teisest küljest aga ei olnud väliseesti kogukondade avalik suhtumine sellistesse reisisse soosiv. Väliseestlaste konservatiivsete marurahvuslike vaadetega liikmete poolt võidi aktiivset suhtlust käsitleda Nõukogude Eesti tunnustamisena. Väliseesti kogukondades oli Nõukogude Eestiga kontaktide hoidmine teatud mõttes tabu. Kui kirjavahetust sai toimetada üsna privaatsetl, siis reisid olid üsnagi avalikud ja laiemalt nähtavad. Nõukogude Eestis käinud pagulasi võidi seostada kommunismiga või poolehoiuga sellele. Juhtus ka seda, et Eestisse minekut varjati ülejäänud kogukonna liikmete eest, et mitte saada pahameele osaliseks.

78. aastal läksime meie esimest korda Eestisse. Ja see võib-olla on ka huvipakkuv, kuna tol korral ei olnud väliseestlaste suhtes või-või ütleme populaarne Eestisse minna. Arvati, et sa oled kohe kommunistlik tegelane. Ja kes käisid, käisid väga paljud, kellel olid perekonnad seal, emad jäänud maha või-või lähemad, käisid salaja. Ei julgenud meie ühiskonnas seda ütelda. (naine, s 1922, EA 277:290)

Meie konservatiivsed organisatsioonid ei pooldanud okupeeritud Eesti külastamist, vanem põlvkond väitis, et Eesti külastamisega tunnustame Nõukogude Vene valitsust Eestis. (naine, s 1933, KV 2009:304)

---

huvitav detail, mida seostasid konverentsil osalenud väliseestlased üldise suhtumise muutusega kodumaale reisimise osas. Nimelt 1980. aastal ilmus ameerika ajakirjas National Geographic väliseestlasest ajakirjaniku Priit Vesilinnu artikkel „Return to Estonia“, kus ta kirjeldab oma reisi kodumaale 1979. aastal. Fakt, et keegi julges oma reisis nii avalikult ja levinud ajakirjas kirjutada, muutis ka paljude teiste väliseestlaste suhtumist.

Isegi perekondlike sidemete hoidmisele kodueestlastega vaadati kriitilise pilguga, kuigi neid oli palju, kellel jäid põgenedes maha lähedased perekonnaliikmed, eriti emad ja isad, kes sageli olid juba eakad inimesed.

Torontos nt nimetati marurahvuslike vaadetega eestlasi „kaikameesteks“. See seltskond jälgis väga teraselt teiste suhtlemist Eestiga nii kirjade kui reise vormis, samuti Eestist külla tulnutega läbikäimist.

No me hüüdsime neid kaikameesteks, kellel oli selline väljavaade, et et kui sa isegi olid oma omakestega kirjavahetuses Eestis, et see tähendas et et sa tunnistad seda kommunistide või noh seda seda poliitilist olukorda Eestis.[---]. Aga noh, inimesed käisid ja tahtsid käia, aga siis need kaikamehed, need olid väga vihased ja nad isegi piketeerisid. [---] ja siis nad olid nende lipakatega või sedelitega seal väljas. Ja ikka ja siis ikka meid meid tembeldati kommunistideks ka.

Ja ma mäletan, ega mu isa selle üle väga õnnelik ka ei olnud. Aga noh ma olin nii noor siis ja ma olin muidugi noh ikka, ideaalid olid olemas ja no me me lihtsalt leidsime, et me et see on tähtis, et me hoiame Eesti eestlastega kontakti. [---] Nii et ma kardan, et ma olin ka „persona non grata“. (naine, s 1938, EA 268:109)

Eelnevast intervjuu katkendist kerkib esile, et kogukonna pahameelest alati siiski ei hoolitud ja valiti kontaktide pidamine, kuna perekonnaga taheti ikkagi suhtlust hoida.

Isegi 1980. aastate lõpus, mil Eestis juba vabamad tuuled puhusid, oli ikka veel neid, kes mõtlesid, kas minna või mitte. Ühest küljest ei olnud Eesti veel taasiseseisvunud, mistõttu tuli jätkuvalt taotleda Nõukogude Liidult viisat. See oli ideoloogiliselt paljudele sobimatu samm. Kindlasti oli ka eemalt raskem hinnata, kuiõrd olukord Nõukogude Eestis muutunud on ja muutused toimusid ka erakordse kiirusega ning info ei jõudnud välismaale nii operatiivselt.

90ndal läksin, tuli hirmus kaua aega mõtelda, kas minna või mitte minna. Ei taha ju tunnustada, et Eesti on osa Nõukogude Liidust. Aga, et saada loa sinna saada, pidi ju Moskvasse saatma sooviavalduse ja siis veel vene keeles. (mees, s 1941)

Siiski ei olnud alati informantide Eestisse mittesõitmise põhjus hirm või soovimatus taotleda Nõukogude Liidult sissesõiduviisat. Neidki oli päris palju, kes soovisid minna varem, kuid neile ei antud luba. Valdav oli ka see, et viisataotluse mitterahuldamisel ei antud teada põhjust, miks ei lubata minna. Mitmetel inimestel tuli eitav vastus viisataotlusele vastu võtta mitmel korral.

Ma juba üritasin minna 84-85, siis öeldi mulle "njet". Põhjust ei pea ju andma. Esimest korda ma sain 86, oktoober 1986 anti mul luba minna. Nii et seda ma ajasin siis ühe agentuuri kaudu. Üks proua, kes varem on viinud nagu gruppe Eestisse. Jah, see oli oktoober 1986. Ma läksin selle grupiga, aga põhiliselt ma olin ka oma õega ja tema mehega... abikaasaga. Ja me olime siis muidugi sunnitud ainult "Virus" olema, [-- -] (naine, s 1935, EA 269:156)

Siiski peab ütlema, et keegi informantidest, ei varasemal ega hilisemal ajal, Eestisse ette võetud reisi ei kahetse. Tegelikult olid reisimisega seotud väga sügavad hirmud – hirm pettuda oma ajaloolises kodumaas, hirm leida kodumaa olukord eest oluliselt hullemana kui nad olid ette kujutada, hirm saada negatiivseid kogemusi tänu suletud ja repressiivsele ühiskonnakorrale.

Mul on väga hea meel, et ma käisin nendel aastatel. Seepärast et, noh, need inimesed, kes ütlesid, ei ma enne ei lähe, ei lähe, siis kui nõukogude võim on. Ja nüüd kui Eesti vabaks sai, hakkasid käima. Aga nad ei tea, mis seal enne oli. Kuidas inimesed elasid ja misukese surve all ja. Kuidas, tead, sa ei saa nigu, noh, vabalt rääkida igasugustest asjadest või vahel läksime jalutama kuskile, üks ole. (naine, s 1936, EA 268:191)

Informandid leiavad, et Nõukogude Eesti küllastamine andis võimaluse oma silmaga näha sealset olukorda – nii argielulist külge kui ideoloogilist survet ja hirmu KGB võimaliku pealtkuulamise pärast. Kuigi tunnistatakse, et see mõjus psühholoogiliselt üsnagi masendavalt.

4.1.2 Reisipagas – kingitused ja tollipiirangud

Nagu pakkide saatmiselgi, oli ka reisimise puhul seadustega reglementeeritud, mida tohtis ja mida ei tohtinud Nõukogude Liitu tuua. Samuti oli kindlalt paika pandud, kui palju ja millistel tingimustel võib esemeid Nõukogude Liitu sisse tuua. Pakisaatmise ettekirjutused erinesid mõnevõrra reisipagasi ettekirjutustest (ERA.R-1970.3.17, lk 5-7). Kuna pagasis olevatel esemetel olid kindlad piirangud, siis kontrolliti pagas tihti läbi. Loomulikult proovisid inimesed kasutada erinevaid võtteid, et võimalikult palju asju tollist läbi saada. Kusjuures kõik see toimus täiesti omakasupüüdmatult, kuna neid asju ei vajatud endale, vaid need olid mõeldud kingitusteks sugulastele ja sõpradele.

Laevast ei tohtind midagi maha ka tuua. No muidugi, mul oli asju, aga [rõhutab] hiigla kuuma ilmaga ma panin kõik omale selga, mõtlesin, no vaatame, kas nad hakkavad mind ära koorima. Siis ikka viisin mõned asjad, kampsunid ja [naeravad] mis ma sain! (naine, s 1922, EA 277:141)

Ja siis mul [endale] oli nii vähe asju [---] kaasas. Ja ma võtsin ikka minu sugulastele. Viin ikka nendele, küsisid lõnga ja niukest asja. No ja tolli peal. [---] Paljudel oli niimoodi, et sa tuled siia. Mis sa siia tuled. Ma tahan teatrisse minna, sellepärast mul on parem kleit kaasas. Tuled siia teatrisse minemiseks. Ja pani ikka tolli maksma. (naine, s 1919)

Eelnevatest lõikudest tuleb välja, et reisides kodumaale, võeti kaasa palju asju ja mitte ainult endale. See oli seotud otseselt jällegi kaupade defitsiidiga, mida käsitlesin eelmises peatükis. Näiteks on eelnevas lõigus välja toodud lõng, mida ei tohtinud Nõukogude Liitu postiga saata, kuid võis tuua reisides. Sama kehtis ka kanga kohta. Lisaks enda ja sugulaste-sõprade jaoks kaasa võetud defitsiitsetele esemetele võeti kaasa ka asju, mis võiksid olla hinnas ja mida saab vajadusel müüa ja vahetada. Kusjuures tollieeskirjades on ära märgitud, et ei tohtinud võtta kaasa esemeid selleks, et neid kolmandatele isikutele edasi müüa või nendega kaubelda (ERA.R-1970.3.17, lk 62).

Järgnevas tsitaadis kirjeldab informant, et üheks selliseks esemeks, millega oli võimalik kaubelda, olid parukad.

Emä arvas, et need parukad... saab hästi palju raha Eestis ja ütles oma tütrele, et pane see pähe. Ja siis no sellega sa siis viid sisse selle. Ja kui ta selle siis hommikul seal hotellis pani selle musta paruka pähe. [---] Ja siis me läksime sinna laeva ja muidugi.. Ma arvan, et kas 3st, 4st.. kohast meid peeti kinni enne, kui laeva päriselt saime. Vaadati passi. Ja küll nad uurisid seda tüdrukut siis. Aga lasid läbi. (naine, s 1932)

Paruka panin pähe. Ma nägin vene sõdurid olid siin laevaga ja ostsid parukaid. Ja ma mõtlesin, et võib-olla on mul parukat tarvis, ma ostan ka siis paruka. Viin Eestisse. Siis paruka otsas kübar ka veel ja. Niimoodi sain siis sinna alguses viia. Ja nii vähe asju. Tollimees pani ikka veel maksma. Maksad selle pealt ja maksad selle pealt. Aga ära ei võtnud. (naine, s 1919)

Nagu pakkide saatmisel oli ka reisimisel keelatud esemeid, mida ei tohtinud Nõukogude Liitu tuua. Näiteks ei olnud lubatud sisse tuua NSVL-i vastasid poliitilise ja majandusliku sisuga trükiseid, käsikirju, jooniseid jms. Sinna hulka kuulusid igasugused välismaa ajakirjad. Tollieeskirjade järgi võis need anda hoiule, kui sisenesid Nõukogude Liitu ja pärast kviitungi alusel riigist lahkudes tagasi saada. Samuti ei olnud lubatud tuua kaasa väliskirjandust (ERA.R 1970.3.17, lk 5p).

Pahaaimamatult olin kaasa võtnud ühe ajakirja „Time“ numbri ja Kanada ajakirja „McLean’s“, mille kaanel ilutses Hruštšovi pilt. Nendega tuli mul Tallinna tollis pahandus. Tuletati meelde, et Nõukogude Liitu ei ole lubatud poliitilisi ajakirju tuua. Need võeti hoiule ja lubati kojusiirdumisel tagastada. (naine, s 1925, KV 2009:310)

Hilisematel reisidel, 1980. aastatel, muutus väliskirjanduse keeld leebemaks, kuigi jätkuvalt ei tohtinud kaasa tuua Nõukogude Liidu vastase poliitilise ja

majandusliku sisuga trükiseid, siis informantide sõnul 1980. aastate lõpus selles osas reeglid lõdvenesid.

[1988. aastal] *Minult küsiti ainult, kas on ajakirju või trükimaterjali. Näitasin talle oma raamatu koopiat, mida olin toonud kingituseks kaasa [---] Tollideklaratsioon tembeldati ära ja sellega oli asi korras. Mu teine pappkast, kus sees mootorsaag, mida tõin abikaasa Viive sugulastele, et tekitanud vähimatki kommentaari! Ja ma olin kindel, et just siin võivad nad hakata mingit tolli küsima. Aga ei. (mees, s 1928, KV 2009:306, 52)*

Juhul, kui trükised läksid tollikontrollist läbi, siis vormistati deklaratsioon ja luba oli need sisse viia.

4.1.3 Kontrollitud majutamine

See, kus välituristid Nõukogude Liidus ööbida võisid, on omaette küsimus. Pikka aega tohtis Eestisse reisisid peatuda ainult ette nähtud hotellis või laeval. Ei tohtinud ise endale organiseerida ööbimist ja näiteks ööbida oma sugulaste juures. Majutusvõimaluste nii range piiramise peamiseks põhjuseks oli tõenäoliselt välismaalaste liikumise kontrollimine, et nad ei saaks minna Tallinnast välja ega kohtuda ebasoovitavate isikutega. Samuti KGB soov vestlusi pealt kuulata, kuid igale poole ei olnud võimalik pealtkuulamiseadmeid paigaldada.

[1969. aastal] *Ja siis isa nägin siis nii palju, et jah, kaks päeva siis saime koos olla, siis laev sõitis tagasi. Ja ma ei tohtind kellegi juures ööbida, ma pidin minema laeva tagasi. Ja muidugi laevas, seal oli need vene sõdurid, neid seisid seal kogu aeg, kui ma edasi-tagasi käisin [---]Ja ja teinekord ma läksin, oli `71. [---] Ja siis ma sain hotell „Tallinnas” ja ma olin vist peaaegu kaks nädalat, võib-olla kümme päeva-kaks nädalat. (naine, s 1922, EA 277:141)*

[1972. aastal] *Hotellis iga korruse pääl oli vaht, kes passis pääle, kus sa oled, mis sa teed. Nii ta oli.* (naine, s 1943, EA 269:338)

Hotellis ööbimisel tuli passi saada tempel, mida kontrolliti hiljem riigist lahkudes. Kui templid puudusid, võis tulla tollis probleeme. Ühel konkreetsel juhul meenutavad informandid seda, et peatuti kuskil mujal ja vajalik tempel passis puudus. Kehtivate reeglite kohaselt olid nad mujal ööbides käitunud seadusevastaselt. Kui passis templit ei olnud, siis ei saanud riigist lahkuda.

[1970. aastal] *Selgus, et meie passidel puudus hotelli tempel, mis oleks pidanud olema näitamaks, et oleme seal turistidena peatunud. Nüüd olime illegaalselt mu õe juures olnud. [---] Meile öeldi siis, et ilma hotelli templita ei saa me lahkuda. Kästi meil ööseks hotelli minna. [---] Ametliku korra kohaselt oleks ta pidanud meile kui välituristidele andma I klassi toad. [---] Ütlesin tütarlapsele, et andku mile ükskõik missugused toad, oleme kõigega rahul.* (naine, s 1915, KV 2009:314)

Mida lähemale taasiseseisvumisele, seda leebemaks enam hakkab intervjuude ja ERMi käsikirjalise arhiivi allikate põhjal reeglistik ööbimise osas pehmenema ja lubatud oli peatumine eraisikute kodudes. Intervjuust tuleb välja, et sugulaste juures peatumiseks pidid majutajad muretsema spetsiaalse eriloa.

Siis [1991. aastal] ma peatusin oma sugulaste juures, siis ei olnudki palju hotelle ja see oli nõukogude aeg, nad pidid isegi loa saama, et nad tohivad kedagi vastu võtta. Mu mehe vend elas Läänemaal ja nemad öeldi, et see ala on millegipärast piiratud, sinna ei tohigi... see oli mere ääres, et sinna ei tohigi kedagi vastu võtta. (naine, s 1920, EA 269:333)

Hotellis peatumise peamiseks miinuseks toovad informandid välja pealtkuulamise võimalust. Tõsiseid jutuajamisi peeti hotellist väljaspool ja siiski väga ettevaatlikult. Hotellis suheldi näiteks niiviisi, et kirjutati tekst paberile, eriti kui midagi kokku lepiti ja hiljem võeti paber kaasa või hävitati enne lahkumist. Nagu selgub, ei

olnud pealtkuulamise näol tegemist pelgalt hirmu või kahtlusega, sest oli ka juhuseid, kus pealtkuulamine tuli otseselt välja ja väliseestlased said sellest aru.

Käesoleva aasta jaanuaris külastasin Hotellis Viru avatud KGB muuseumi. See asub hotelli viimasel korrusel ja sinna pääseb ainult giidi saatel. See vormiline nõue asetus üsna kenasti üldisemasse tausta, millega sooviti lähendada külastajatele reaalselt nõukogude olustikku, mil vaatamisväärsustele pääseski ligi üksnes volitatud saatja olemasolul. Ekskursioonil tutvustati Viru hotelli ajalugu ja KGB tegevust välismaa turistide jälgimisel. Väljapanekud asuvad peamiselt kahes ruumis, mis asuvad hotelli nõ salajasel korrusel.

Esimene, koopiamasinaruum, rõhutab kunagist keeldu omapäi paljundustöid teha. Sinna pääses üksnes ülemuse loal. Teises ruumis paikneb KGB tehnika, mille abil pealtkuulamist ja inimeste jälgimist teostati.

Ekskursioonil vahendatu põhineb hotelli arhiivis leiduvatel materjalidel ja hotelli külastajate ning töötajate mälestustel. Väärib märkimist, et giidi jutustatud lood riimused väga hästi minu informantide jutustatud mälestustega.

Aga siis me vaatasime veel, meil oli see tollivabalt viina ostetud Soomest. Kirusime, et see on vilets hotell, siin pole jääd ega midagi. Mõni minut hiljem koputab keegi ukse peale ja üks jääpang oli kaasas ja tõi jääd. Seinal on kõrvad, väga tore. Iga kord, kui midagi tahtsime peale seda, siis ikka, et küll on vilets hotell, et vaata seda ei ole ja siis kohe tuli. Polnud vaja helistada [naerdes]. (mees, s 1941)

Informandi lugu taandab nõukogudeaegse jälitustegevuse anekdootlikule tasemele. Eestit külastavate välisturistide jälgimist teostas KGB vastuluureosakond ning turistide jälgimisest kirjutati ka aruandeid. KGB ülesandeks oli nn operatiivne teenindamine. See tähendas muuhulgas ka turistide varjatud jälgimist, telefonikõnede pealtkuulamist, kirjavahetuse jälgimist ja hotellituppa salamikrofonide paigutamist. Turistid varustati ka ümbritsevate agentvõrkudega, mis aasta-aastalt tihenes ja täienes. Järeelvalvamine oli ka enamike giidide ülesandeks. (Jürjo 1996: 192)

Me peatasime Viru hotellis. Aga seal olid meil mikrofonid olid igal pool! Jah. Ptuuh! Ja kui me siis emaga kokku saime, siis ema viis meid pargipingile. Ütles, et see on ainukene koht, kus rääkida saab! [naerab] Ükskord ta rääkis isegi hotellis. Ja siis ütles: „Aah!” Ja siis ütles: „No aga mis nad mulle teha saavad!” [naerab] Ta oli Siberis olnud ja tagasi tulnud, eks ole. (naine, s 1936, EA 269:104)

[1979] Hiljem selgus, et igas toas oli mikrofon. Samuti restorani laudade all, kus sõime. Kui rääkida tahtsime, siis tegime seda parkides jalutades. Enne pingile istumist tegi sugulane kindlaks, et pingi all ei olnud mikrofone. No oli alles politsei-riik! (naine, s 1925, KV 1233:242)

Panime toolid siis, ema oli tal oli paberi peale kõik kirjutatud, mis ta tahtis minuga kõik rääkida ja küsida seal. Ise aga näitab, et siin on kuulajad ja ma tean, et on. Ma tean, et hotellis olid kuulajad, sellepärast mu oma sõbranna oli seal hotellis teenijaks ja ta teadis. [---] Ma tean, et selle jaoks on ruum olemas. Nad kuulavad kõik, mis sa oma toas räägid seal. Aga no ema teadis. Ema ei rääkinud mitte midagi siukest asja, mis ei tohi rääkida. (naine, s 1919)

Teine kord me olime hotellis minu tütreaga ja siis igal juhul me mitte midagi hotellis ei rääkinud. Tahtsin midagi ütelda, ma kirjutasin paberitüki peale ja tõmbasime ja viskasime tualetist alla. Ei julgenud rääkida. (naine, 1932)

Lõike, kus kirjeldati pealtkuulamist, esines rohkelt. Mälestustest tuli välja, et üldjuhul teadsid informandid juba enne hotellis ööbimist ohust, et neid võidakse jälgida või pealt kuulata. Isiklikud ja nõ kahtlased vestlused kirjutati paberile või peeti hotellist väljaspool.

4.1.4 Eestis liikumise piirangud

Turistidele oli Nõukogude Eestis täpselt ette kirjutatud, mida nad tohtisid teha või kuhu liikuda. Reisiagentuur Inturist organiseeris reisi ja paika pandud reisikava tuli rangelt

järgida. Näiteks ei olnud lubatud Tallinnast välja minna. Eriti kehtis see varasemate reiside puhul. Olles aastakümneid oma kodust eemal olnud, oli paljude informantide sooviks kohtuda tuttavate paikadega ja meenutada lapsepõlve või noorusaega. Mujale Eestisse reisimiseks pidi taotlema eraldi loa ja vaatamata aegsasti sisseantud sooviavaldusele ei pruugitud seda rahuldada. Paljude jaoks oli see pettumuseks, kui kodukoht või vanemate elukoht asus väljaspool Tallinna.

Kui luba siiski saadi, tuli kasutada spetsiaalset organiseeritud transporti, näiteks Inturisti autot. Võimalus Eestis oma korraldatud transpordiga ringi reisida puudus. Tavaliselt saadi luba Tallinnast välja sõiduks üheks päevaks, sest ööbimine mujal kui ette nähtud hotellis oli üsna rangelt keelatud.

[1971] *Et minna Pärnu, pidi olema ekstra luba ja siis muidugi neil oli guide ja autojuht, kes siis mind Pärnu viisid. Ja siis no jah, ja isa oli sel ajal oli juba Sinti kolind, aga siis Sinti mind ei lubatud, nii et siis isa ja ema tulid Pärnu tuttavate juure, need tõid nad sinna. Nii et seal sain neid kohata. Ja see oli siis ainult ka mõni tund. Nad ei sõitnud mitte Tallinna maanteed pidi, ütlesid, et seal pidi olema lennuväli [naerab] või midagi, et sealt ei või mööda minna. Siis läksid ümber Paide.* (naine, s 1922, EA 277:141, 142)

Tartu oli välismaalastele suletud linn, kuna seal asus Raadi sõjalennuväli, mis oli Nõukogude Liidus üks suuremaid ja geopoliitiliselt strateegilise asukohaga (Jauhiainen 1997: 118). Seetõttu oli Tartu külastamine eriti keeruline ja vaja oli spetsiaalset luba, mis anti tavaliselt kindlaks päevaks ja määratletud tundideks.

Olime kolm päeva Eestis, käisime kolm tundi Tartus, saime Inturisti autoga. Mul onupoeg tahtis meid oma autoga viia, tema oli nädissovhoosi direktor Tallinna Kosel. Et viib meid oma autoga, aga ei lubatud. Ei tohi. Ja põhjus olevat, et kunagi Inturist, nemad ei luba seda. Nad ei ole kindlad, kui hästi see auto on hooldatud ja kui midagi juhtub, siis on nende süü. Ma ütlesin, et mis te siis teete, et ega te mulle ju valuraha ei maksa. Aga igatahes sõitsime Inturisti autoga. [---]_Ja oli öeldud, et tee peal auto ei

tohi peatada enne kui Tartus. Et kui häda kätte tuleb, tuleb kannatada. (mees, s 1943, EA 269:349)

Intervjuusid läbi viies jäi kõlama, et Tallinnast väljapoole ei tahetud minna mitte seetõttu, et ringi reisida, vaid pigem seetõttu, et oma vanemate kodukohas või haudadel käia.

[1970] *Aga siis me saime ka loa, et minna Lõuna-Eestisse, kust mu vanaema oli pärit, Otepää ligidale. Ja siis meil oli üks buss, sõitsime bussiga ja muidugi teatud punktides pidid läbi minema. Ja meil oli üks bussijuht, kes oli niisugune KGB mees, see oli meil klaar, kes ei lasknud meid silmast ja kes oli meiega igal pool kaasas* (naine, s 1938, EA 268:60).

Tallinnast välja reisimiseks lubade taotlemist ja kohustuslikku Inturisti auto kasutamist nimetatakse peaaegu kõigi informantide poolt, kellel oli võimalus Tallinnast välja poole reisida.

[1975] *Igal juhul aga siis miks ma õieti sinna siis läksin. Sinna üldse ei saanud minna, siis ma läksin sinna mingi... kontorisse. Võeti meil passid ära. Ja läksin sinna ja palusin, kas ma võiks Saaremaale minna nigu [abikaasa] vanemate haudasid külastama. Ei antud luba. Ja siis ma küsisin, kas ma võiks Hiiumaale minna minu ema hauale. Ei antud ka. Ja kaks korda käisin, aga võimatu.* (naine, 1932)

Eelnevast lõigust tuleb välja, et eriti keeruline oli saada sellistesse Nõukogude Eesti piirkondadesse, mis olid kinnised, lisaks Tartule veel näiteks rannikuala, saared jms. Rannikualad ja saared kuulusid piiritsooni ja sinna pääsemiseks oli vaja sugulastelt küllakutset ja taotleda eraldi viisa (Kuusk *et al* 2013). Informantide seas oli mitmeid, kes olid pärit saartelt, mistõttu oli nende jaoks sünnikohta või endisesse kodukohta mittepääsemine suur pettumus.

4.2 Muljed kodumaa külastusest

Kui otsus ja korralduslik pool kodumaale reisimiseks oli tehtud ja reis reaalsuseks hakkas muutuma, tuli inimestel end ka psühholoogiliselt selleks reisiks ette valmistada. Muljete ja emotsioonide koha pealt tuleb silmas pidada, et tegemist on personaalste kogemustega ja seetõttu on need kõigil erinevad. Iga informant tõlgendab läbielatud olukordi vastavalt enda teadmistele ja taustale.

4.2.1 Esimesed emotsioonid

On loomulik, et esimeste reise eel tunti üksjagu hirmu. Okupeeritud Eestisse mineku mõttesse suhtuti kogukonnas halvustavalt ja reise Eestisse ei olnud veel väliseestlaste seas väga populaarsed. Nii nagu kirjade saatmise puhul, kardeti põhjendatult, et midagi halba võib juhtuda.

Mitmed informandid on rõhutanud hirmu aspekti. Kõige varasemalt esimest korda, 1963. aastal, Eestis käinud informant tõdes, et rongiga Soomest tulles ja Nõukogude Liidu piiri ületades elas ta läbi kõhklusi, küsides endalt, miks ta ikkagi otsustas selle reisi ette võtta.

Esimest korda tundsin hirmu, et mis kuri võim mind saatis siia üksinda. (naine, s 1942, KV 2010:258)

Hirmufaktor esines ka märksa hilisemate reise puhul. Näiteks informant, kes reisis esimest korda Eestisse 1990. aastal, kirjeldab:

See oli küll kohutav elamus. Esiteks ma teadsin, et see on üks rumalus, aga mul oli kogu aeg üks niisugune tunne, et nüüd tuleb keegi ja võtab mu vangi. [---]Aga mul oli see tunne. (naine, s 1920, EA 269: 332)

Peamine põhjus, miks kardeti tagasi kodumaale reisisid oli sama, mis põgenemise puhul – suur hirm Nõukogude Liidu kõikvõimsuse ees ja seda nii

varasemate kui hilisemate reise puhul. Üheks peamiseks kõhkluste tekitajaks oli hirm tundmatuse ees ja ei teatud, mis Eestis ees ootab. Teiseks põhjustas hirmu ebakindlus selle ees, kas ikka pääsetakse uuesti riigist välja oma turvalisse koju. Kui esialgsetes emotsioonides oli valdavalt kartuse tunne, siis reisil olles tekkisid juba lootusrikkad tunded, kuna oli saabunud lapsepõlvemaale, millest juba mitu aastakümnet oli eemal oldud.

Üsna olulise, nii esimese kui ka tähtsaima kodumaale taastulemise emotsioonina toovad informandid esile eesti keele ja kokkukuuluvuse aspekti. Oluline on siinkohal märkida, et paljud olid 1944. aasta sügisel Eestist lahkudes väga noored ning nende talletatud mälestused Eestist olid pigem juhuslikud ja episoodilised. Eestisse reisisid saadi kinnitusi mälestustes olevatele kogemustele, et pärinetakse maalt, kus kõik ümberringi on „eesti“ – inimesed, keel, kultuur, loodus jne. Suurema osa elust oli eestlus paljude jaoks olnud midagi muinasjutulist ja pärimuslikku, millega puututi kokku eeskätt perekondliku argipäeva ja kogukondliku pühapäeva tasandil. Samas suur ja argine ühiskond, mille sees elati ja mis rahuldab argipäevavajadused, oli hoopis teistsugune ja mis kõige tähtsam, rääkis teises keeles.

Silma paistis see loomulikult, et ei olnud harjund niukse asjaga, et lähed tänavale ja räägitakse eesti keelt ümberringi, eks ole. Niuke tunne, et oled kusagil mingis eestlaste [rõhutab] olemisel Torontos, eks ole, kus on kah palju eestlasi, aga seal oli ikka rohkem [intervjueerija naerab]. Ja silma paistis ikkagi kahjuks see, et sel ajal oli venelasi, sõdureid ja vene keelt oli päris palju. Aga ja aga see [rõhutab] kena moment oli see, et eestlasi oli rohkem, nagu minu kõrva järgi [naeravad], eks ole, sel ajal. (mees, s 1933, EA 277:30)

Nende informantide jaoks, kes olid lahkunud väikelastena, kui vanemad nad kaasa viidid, puudus mälestus ja kogemus Eestis elatud ajast hoopiski. Neile oli esimest korda Eestisse tulek maailmaavastusliku märgilise tähendusega. Arusaam, et eestikeelne ja eesti kultuuriruumis elav riik päriselt ka olemas on, asetab kogu eestluse teoreetilise teema laiemasse ja paremini mõistetavasse ning kogemuslikku konteksti.

Aga minule see esimene kord Eestisse minnes oli huvitav [---] kui Eestisse läksime, siis oli nisuke naljaks tunne või naljakas või imelik tunne, et siin tõesti on nisuke maa, kus eesti keelt kasutatakse. Ja see on see peamine keel. Nii et see oli nisuke avastamise moment, et ma olen ikka eestlane. Ja siin on nisukest maad, kus oli see keel ja kultuur ja on ikka veel olemas. (naine, s 1943, EA 269:338)

Mitmete informantide jaoks oli märgilise tähendusega ka „Tallinnale lähenemine“ – sõites Helsingist Georg Otsaga Tallinna poole ja nähes, kuidas Tallinna vanalinna siluett merest tasapisi nähtavale ilmub. See oli nende jaoks sümboolse tähendusega tagasipöördumine pärast nt 30 või 50 aasta möödumist ajast, mil nad Eestist lahkusid. Mõnele informandile oli merelt paistev Tallinna siluett viimaseks pildiks, mis Eestist lahkudes eriliselt mällu sööbis, kuna 1944. aasta sügisel lahkuti Eestist eeskätt meritsi. See elustas põgenemismälestusi ja viis uuesti mõtted raskele ning osade põgenike jaoks lausa traagiliselt lõppenud reisile. Mõttes elati uuesti läbi põgenemisteekonda.

Ja kõige hullem, mis ma mäletan, oli see, kui me Tallinnasse [1984. aastal]... see kord sai Georg Otsaga ainult Helsingist, siis vihma sadas ja mina jäin selle laeva teki pääle vaatama. Just kõik see varem ära tulek ja kõik see tuli meelde ja see kuidas need laevad seal mõned põhja läksid ja kuidas inimesed põgenesid ja niimoodi. Ja mina olin selle laeva lae peal, vihma sadas ja ma ei saanud üldse aru, et ma läbimärg olen ja, et mu poeg seal all oli olnud. Tuli mulle järgi ja ütles, ema tule nüüd ometi selle vihma käest ära, vaata kuskilt aknast. Aga, ja mul vesi lihtsalt silmadest jooksis. Ma ei teadnud seda, ma kui ma vaatasin, katsusin, mu nägu oli täitsa märg. Nii et see, see oli väga-väga vapustav asi minule. (naine, s 1932, EA 269:424)

Seitsme kaasmaalasega pardal, kui Tallinna tornid hakkasid paistma. Paljudele, nagu minulegi, oli see esimene reis Eestimaale pärast sõda ja pisarad hakkasid voolama. Oli emotsionaalne elamus. (naine, s 1936, KV 2009:304)

[1984. aastal] *Tallinnale lähemale jõudes erutus kasvas. Olin ju Eestist eemal olnud 30 pikka aastat. [---] Sadamas oli meil lilledega vastas muidugi minu ema ja kaks tosinat sugulast, sõpra, koolivenda ja klassiõde. Lilled, pisarad, jällenägemisrõõm.* (mees, s 1926, KV 2009:302)

Kindlasti taaskohtumist Eestiga oodati, samas kujunes esimene käik Eestisse paljude jaoks ka suureks pettumuseks. Seda peamiselt Eestis nõukogude ajal toimunud muutuste pärast, Eestis elavate inimeste hoiakute pärast ja seepärast, et idealiseeritud mälestustes alles hoitud Eesti ei olnud reaalses elus kaugeltki päris samasugune. Riina Reinvelt kirjeldab sarnast olukorda ingerisoomlaste puhul, kelle jaoks Ingerimaa elas samuti mälestustes ja lugudes ning kes 1980. aastate lõpul rahvusliku taasärkamise ajal võtsid ette reise Ingerimaale. Paraku ei vastanud reaalne kogemus sellele, millest räägiti lugudes ja mida kanti mälestustes. (Reinvelt 2002: 121, 138)

[1990] *See on, kuidas öelda, muidugi mõned inimesed ütlesid, et nad nutsid näiteks ja mõni langes põlvili ja nii ja naa, aga miskipärast... miskipärast erilisi tundeid mul ei olnud. [---] Ja kuna ma olin ka teadlik, millisena ma võiksin seda Eestit ette kujutada, kus oli üle 50 aasta valitsenud teatud kord, mis ei võimaldanud majade hooldamist, ega värvimist, ega terve see elu ja terve see asi oli kuidagi nii nagu öelda, et ei tea, ei mi... aga mingid erilisi tundeid ei olnud. Ma ei leidnud midagi, mis oleks mul silmad märjaks teind või midagi mind vapustand kuidagi või. Kui midagi oli siin siis, kui midagi oli, siis vaadates seda viletsust ja seda kõledust kõik, mis linnades oli ja siis leidsin, et ei tea. Ja leidsin ka võib-olla, et need eestlased ei ole mitte need eestlased, kelle... kes minust maha jäid.* (mees, s 1922, EA 277:314)

Informant võrdleb oma kogemust teiste väliseestlaste kogemustega, kes olid varem Nõukogude Eestis käinud. Kui ta lahkus Eestist, oli ta juba täiskasvanu. Intervjuu lõigu lõpust tuleb välja, et uuesti külastatud Eesti ei olnud see, mis ta oli 1944. aastal, kui lahkuti. Ühtlasi toob informant esile, et ka eestlased, kes olid kodumaale maha jäänud, ei olnud enam samad.

Pärast reisi vaatavad inimesed alati mingi muljega kogetule tagasi, samamoodi olid väliseestlaste tunded toimunud külastuse suhtes väga erinevad. Tunti kergendust, et Eesti ja sugulased on nähtud, kuid kurbusega mõeldi sellele, et lähedased jäid raudse eesriide taha, samas kui ise pääseti tagasi vabasse maailma.

A kui me tulime ära, siis oli nii kurb see. Nad jäid sinna nigu vangi võre taha. Sinna nad jäid tead niimoodi. Aga mul oli hea meel, sain käia. (naine, s 1932)

Oli ka neid informante, kes olid tõsiselt pettunud nähtus, kes olid pigem tänulikud, kui reisi lõppedes jõudsid tagasi oma koju vabas läänemaailmas. Üks informant nimetas elu Nõukogude Eestis hirmuäratavaks ja inimesi kurjadeks, ebaviisakateks ja võõrasteks, kuid süü sellise olukorra eest aetas ta pigem sealse korra kui inimeste peale.

Muidugi kui me saime peale seda esimest korda, me saime Kanadasse tagasi, siis mul oli küll niuke tunne, et ma kohe suudleks kohe seda maad... [nutab] See oli nii kohutav mul see esimest korda tagasi olla Eestis. Lihtsalt hirmuäratav, kuidas inimesed ei usaldanud ühteteist... Ja kuidas nad kuidagimoodi olid kurjad ja ebaviisakad ja lihtsalt need võõrad inimesed, nii-nii ebaviisakad ja õelad lihtsalt ja siis ma sain aru, et see on see elu, mis neil on. (naine, s 1938, E 268:60)

Nii või teisiti, igatahes ei jäädud Eestis külastades ükskõikseks. Hinnang Eestile sõltus külastajate individuaalsest hoiakust, häälestatuna kas positiivsele või negatiivsele.

4.2.2 Sugulastega kohtumine

Üheks peamiseks põhjuseks kodumaa külastamisel oli sugulastega kohtumine, seda eriti varasemate reiside puhul. Juba varem oli kirjavahetust alustatud ning sealt edasine samm oli võimalusel ka sugulastega kohtumine.

Nagu eelmises peatükis mainitud, oli Tallinnast välja sõitmiseks vaja eraldi luba ning volitatud ametiautot koos autojuhiga. Paljudel juhtudel oli nii loa kui ka sõiduauto

saamine võimatu. Seetõttu oli reisi peamise eesmärgi saavutamine, sugulastega kohtumine, varasemate reiside ajal küllaltki problemaatiline. Kuna välismaa sugulase saabumine oli oodatud sündmust, tulid sugulased ja lähedased sagedasti kaugemale külalisele sadamasse vastu või kogunesid kõik Tallinnasse mõne sugulase korterisse.

[---] seal oli üks 15 minu sugulast siis vastas, lilledega. Ja noh see oli nii, see oli ikka nii väga liigutav. Nemad nutsid. Ma ei usu, et mina võib-olla nutsin ka. Oma isaõde kallistasin. See, kellega ma kunagi ühendust ei saand, kui ema tahtis talle teatada, et noh et isa on surnud. [---] siis meid muidugi viidi sinna hotelli ja siis nad olid kõik seal peaaegu all seal koridoris, ootasid meid veel ja sellist sahkeldamist oli nii palju. Siis oli ikka nende juurde minek, aga nendega oli alati raskusi, sellepärast et me ei saand ju Tallinnast välja minna. Siis oli sugulaste juures siis Mustamäel ja ... Mustamäel oligi, kus me siis õhtut sõime ja küsitleti meid ja räägiti meie ja meie pärisime nende käest ühte ja teist, see oli siis esimene kord, kui ma käisin. (naine, s 1935, EA 269:157)

Sest kui ma sinna läksin, siis tema väike korter, mis oli üks suur tuba, oli täis inimesi. Kõik istusid üm...kõik sugulased, kes Tartus olid, olid kohale tulnud. [---] Aga...aga kõik need olid suukesed ammuli istusid sääl ja tulid vaatama, et mis moodi see inimene välja näeb. (naine, s 1921, EA 277:257)

Ühest küljest oli väliseestlastel huvitav kuulda ja näha sugulasi. Teisest küljest oli olukord samavõrd ootusrikas kodueestlaste jaoks. Neil oli realselt võimalik näha kaugelt sugulast, kes põgenes sõja ajal, saatis kirju ja pakke, kuid keda keegi noorematest inimestest ei olnud näinud. Ühtlasi oli külla tulnud väliseestlane võimalus näha lähedalt läänes elavat inimest, kes oli justkui saadik vabast maailmast.

[1989. aastal] Ja siis nad olid teinud ühe niisuguse perekonna kokkusaamise. Niukse, kus olid minu isa need sugulased ja neid oli väga palju ja seal oli 45 inimest või nii ja seal ei olnud mitte kõik, vaid osaliselt [---]. Minu ema peret Eestis kedagi ei ole, aga isa pere on seal väga palju. (naine, s 1932, EA 269:425)

Tallinnast välja tohtisid välituristid liikuda ainult juhul, kui selleks oli vastav luba taotletud. Kuid oli ka neid, kes käisid salaja. Selleks võeti ette erinevaid trikitamisi, püüti ettevõtmiseks olla võimalikult nähtamatud. Näiteks kirjeldab üks informant salaja Tallinnast välja sõitmisel maskeerumist, autode vahetamist jne:

Kuid salaja käisime külas sugulaste juures Virumaal.[---] Meid sõidutati võõra autoga Tallinna lähedale metsavahele, seal vahetati autod ja sõit läks edasi Virumaale ning peatasime jällegi metsavahel. Seal läksime vennaga jala Kavastu külla ja kähku lipsasime talumajja, kus ees ootasid sugulased. Akendel olid kardinad ees. Muide, minul oli blond parukas peas, vennanaise riided seljas ja kingad jalas. Prillid, käekell, sõrmused ära võetud ja vennanaise käest kõva käsklus käes mitte sõnagi lausuda kui miilits kontrollpunktis meid kinni peab. Jõudsime ilusasti Tallinna tagasi. (naine, s 1925, KV 1233:42-43)

Intervjuudest tuleb välja, et oli ka julgemaid väliseestlasi. Näiteks oli luba sõita Tallinnast välja, kuid tee peal ei tohtinud peatuda. Ometigi tehti seda, et põgusalt sugulasi näha. Samamoodi külastati olulise tähendusega kohti.

Põltsamaa juures oli [---] perekonna talu. [---] Siis me ütlesime, et pidage siin kinni, et siin on mu mehe sugulased. Bussijuht pidas kinni ja ma mäletan, et me ei tohtinud sinna minna, aga me jooksime mööda teed igal juhul sinna talusse ja esimest korda ma siis kohtasin tema isavenda ja vennanaist ja kolme poissi. [---] Istusime seal üks veerand tundi ja siis jooksime tagasi. Ja siis sõitsime Otepääle. [---] Terve suguselts oli kokku kutsutud ja... Muidugi ema näitas kõiki neid kohti, kus... mida ta mäletas vanaema talust ja Öödri oli selle talu nimi jah. (naine, s 1938, EA 268:58)

Peamiselt meenutavad informandid kohtumist sugulastega kui midagi väga muljeterikast meeldesöövivat. Ei kohtunud sugugi ainult kaugete sugulastega. Mitmetel põgenikel jäid sõna otseses mõttes maha kõige lähedasemad perekonna liikmed – vanemad, õed-vennad.

Lisaks sugulastega kohtumisele oli lugude läbivaks teemaks soov külastada lähedaste haudu. See tähendas kummardust eelkäijatele ja andis võimaluse tunnetada, et ollakse osa suuremast suguvõsast, kuna paljudel põgenikel ei olnud läänes eriti suurt peret või sugulaskonda, kuna suurem enamus neist jäi Eestisse maha. Alustades läänes oma elu sisseadmist tühjalt kohalt, tunnetati ju lääne elulaadile omast võõrandumist eriti teravalt.

Ma käisin Tallinnas, Tallinnat ma nii hästi ei tundnud. Tartus käisin kah ainult vanemate haul ja isa külastamas, ema oli vist surnud aasta enne seda. Mõtlesin, et isal on nagu toetust tarvis seal, et ta ei tunne ennast nii üksikuna. Ja käisime siis ema haul Tartus. (naine, s 1921, EA 277:257)

[---] oli 89. aasta ja siis oli juba nii, asi hakkas muutuma, nii et me saime juba. Me käisime neid sugulasi ja surnuaedu külastamas, nii et minu poeg, see kes minuga seekord kaasas oli, ütles, et ta ei teadnud, et Eestis üldse nii palju surnuaedasid on. Igal pool oli keegi sugulane kuskile maetud. [---] Aga me käisime salaja, see ei olnud lubatud ja mul ei olnud luba. Aga mul oli üks tädipoeg. Tema oli elukutselt autojuht ja tema teadis igasuguseid metsavahelisi teesid. (naine, s 1932, EA 269:424)

Paljude jaoks oli Eestis märgilise tähendusega kohti kas perekondlikul tasandil ja võimalusel käidigi läbi paigad, mis olid seotud lapseõlve või vanematega.

Me käisime kõik need kohad läbi. See tänavanurk, kus isa ja ema kohtusid esimest korda ja kõik need kohad me vaatasime läbi. Muidugi me ei leidnud seda maja ülesse, kus me Paides elasime. [---] Muidugi isale see oli väga tähtis. (naine, s 1938, EA 269:455)

Samuti oli erinevaid sümbolobjekte ja üritusi, mida välis-eesti kultuuris seostati eestluse tugisammastega. Mitmed väliseestlased mainivad olulise ettevõtmisena laulupeol käimist, kusjuures see võis toimuda nii plaanitult kui plaanimata. Intervjuudes ja korrespondentide vastustes tuuakse välja see, et kuigi valdavalt lauldi küll

nõukogulikke ja ideoloogilisi laule, kuid repertuaaris oli alati ka eesti laule, mis olid lootustandva märgilise tähendusega. See andis otsese vihje, et eestlus kodu-Eestis ei ole päris kadunud ja maha maetud. Elamus ei tekkinud pelgalt sellest, et lauldi eesti laule. Tähtis oli ühislaulmise tunnetatud vägi, mille laulupeolised endaga kaasa said.

Oli 1975. Ja siis oli laulupidu ka sel ajal. [---] Laulupidu oli hästi põnev. See oli nii ilusad rahvarõivad kõik. Ilusad soojad ilmad olid. [---]Ma väga armastan nigu muusikat, eesti laulu ja siis oli palju vene kantaatasid, mis oli Lenini, vähemalt üks oli auks loodud. Ja mina olin nii kurva tundega seal. Mõtlesin, ah siia ma enam ei tulegi. [---]. Aga siis pärast muidugi tulid need Eesti laulud peale. „Mu isamaa armas“ või mis kõik olid siis. Aa, siis ma tõusin püsti seal pingi peal ja nii kõvasti hoian kinni, et hakkab nutma tead. Nii haarav oli tead. See reis... see oli väärt. See oli suur sündmus. (naine, s 1932)

Me valisime kodumaa külastamise ajaks aasta [1975], mil toimus laulupidu ja tanstupidu. Mäletan, kui selle Ernesaksa laulu laulsid kõik koorid ja publik, siis käisid mul värinad üle selja. See laul leidis tee ka väliseestlaste laulukooridesse ja olen seda ise laulnud. (naine, s 1915, KV 2009:314)

4.2.3 Muljed nõukogude argielust

Ühe asjana, mis informantidele silma jäi või tundus ebatavaline väliseestlastele, oli kaubanduses kaupade nappus, kuna nende harjumuspärasest keskkonnast sellist asja ei ole. Järgnevalt lühilugu kirjeldab informandi hämmastust, et kui poodides toiduaineid eriti müügil ei ole, siis kuidas on inimestel kodus alati laud lookas. Samas tõdeb ta ise, et kui sul oli vastav amet, siis oli ka juurdepääs kaubale.

Ma mäletan, kuidas me poes käisime Meriväljal. Tädi oli Merivälja poe juhtaja seal. Ja seal poes ei olnud nagu mitte midagi, mõned leivapätsid ja mõni purk mingit rohelist imelikku asja nagu mingid rohelised oad või jumal teab mis. Ja iga kord kui sa kuskile külla läksid, olid lauad lookas söögiga. Mõtlesin, et kust nad selle söögi küll

võtavad, et söögi puudust nagu kodus ei paistnud olema, aga poodidest mitte midagi osta ei olnud. Ja selles väikses Merivälja poes, ma tean mu tädil olid seal tagaruumis... vene naised talle helistasid pidevalt üks ole, et ma kuulen, et sul tuli mingi kasukas. Tal olid kasukad taga ruumis ja teab mis asjad, mingid saapad ja kingad ja niisugust kraami. Et kuidas see käis, et vahetati asjade vastu, et inimesed, kes niisugustel töökohtadel olid, neil muidugi oli hea ots käes üks ole. (naine, s 1938, EA 268:58)

Kirsti Jõesalu ja Reet Ruusmann on kirjutanud defitsiidimajandusega tekkinud sotsiaalsetest võrgustikest. Sellised võrgustikud tekkisidki peamiselt seetõttu, kuna poodides ei olnud nii palju kaupa kui oli nõudlust, ühtlasi oli põhjuseks kauba valikuvõimaluse vähesus, mistõttu tekkis nõ must turg (Jõesalu, Ruusmann 2008: 549). Võib öelda, et informant hindas üsna adekvaatselt valitsevat olukorda. Teine asi, mis väliseestlastele silma torkas, olid poejärjekorrad.

Toidupoodides ei olnud midagi müügil. Isegi kapsad, porgandid jne olid mädanema läinud ja ei kõlvanud enam süüa. Endal pidi kott kaasas olema, sest poes neid ei olnud. [---] Mäletan pikki järjekordi, mis mulle nii võõrad tundusid. Mulle jutustati, et mõnikord inimesed seisavad järjekorras teadmata, mida seal parasjagu müüakse. (naine, s 1942, KV 2010:258)

Eelnevas KV tsitaadis hindab jällegi informant kaubandust enda kui väliseestlase positsioonilt. Tema jaoks tundus kummaline, et poes käies peab igapähele olema oma kott kaasas. See võib olla seotud sellega, et Ameerikas ja Kanadas pakib poemüüja või kassiir ostud sul juba ise kottidesse ära.

Näiteks kirjeldab järgmine informant nõ lühilugu, kuidas ta seisis järjekorras, et osta torti. Müügil oli ainult kaks torti. Ometi hakkas väliseestlane isekeskis juurdlema, kas ta tahab osta just seda või teist torti. Müüjale tundus selline kaalutlev huvi veider, kuna kohalikud ostsid alati ära selle, mida saada oli, nad ei hakanud järjekorra äraseismise järel enam müüjaid mingite päringutega tüütama.

Mäletan, ükskord ma seisin seal kuskil sabas, mingit torti tahtsin tädile viia ja ootad ja ootad ja ootad, pikk järjekord. Ja siis lõpuks oli minu kord ja siis ma küsisin selle müüjanna käest, et vabandage, et mis tort see on. Ja ta ütles mulle midagi, et blablaba, mingi nime eks. Ma kehtasin õlgu ja ütlesin, et ma ei tea, mis see tähendab, et millest see tehtud on? Ja ta ütles, et kas te tahate seda torti või ei taha. Ja ma ütlesin, et ma ei tea, kas ma tahan, et ma ei tea, mis tort see on. Ta vaatas mu peale, nagu ma oleks hulluks läinud. Ja siis ütles et...et palun minge siit järjekorrast, et siin on teised, kes soovivad. (naine, s 1938, EA 268:60)

Samavõrd veider kui järjekorrad ning toiduainete ja esmatarbekaupade puudumine, oli välismaalt tulnud inimeste jaoks kliendile ülevalt alla vaatav teenindamiskultuur.

Ja, no, ma küsin [restoranis], et kas süüa ka saab. Ütles: ei, praegu ei saa! Sanitaartund. Ma ei tea, mis [naerab] asi see sanitaartund on. Aga kelnerid istusid niisama, midagi ei teinud. Ja siis läksin selle hotelli direktori juure, mul ei ole ta nime meeles, see oli ka üks imelik mees. See siis korraldas, et anti mulle süüa [naerab] ja sai natuke paremaks. (mees, s 1927, EA 277:85)

Lugudes esineb lääne ja nõukogude ühiskonna vastandamist. Nõukogude meedia rõhutas nõukogude inimeste suuri saavutusi, eeskätt viidates eduloole kosmose vallutamisel. Püüti jätta mulje, et ka olme tasandil ollakse maailma mastaabis esirinnas. Läänest saabunutega kohtumistel aga selgus, et mitmedki üleskiidetud erakordsed saavutused olid tavalised. Näiteks reisilugu 1960. aastatest. Tallinnasse ehitati kino „Kosmos“ 1964. aastal. See oli Eesti suurim kinosaal, kuhu mahtus umbes 1000 filmivaatajat ja filme näidati Eesti suurimal kinoekraanil.

Ühel päeval käisin „Kosmose“ kinos. Ema õepoeg küsis, kas ma niisugust suurt ekraani näinud. Muidugi, meil on nad isegi suuremad, vastasin mina... Tema kommentaar selle kohta oli „kuradid, jälle valetasid!“ (naine, s 1942, KV 2010:258)

Ühe fenomenina on informandid välja toonud nn dollari- ehk valuutapood²³. See oli kauplus, kus sai välisvaluuta eest kaupa osta ja sinna said minna vaid välisturistid, diplomaadid, väliskorrespondendid ja eristaatusega Nõukogude Liidu kodanikud, kes omasid seaduslikku välisvaluutat. Valuutapoodides ei olnud järjekordi, kaupa oli kogu aeg saada ning mitmekesine. (Eaton 2004: 117)

Siis üks teine asi, mida meie tohtisime teha, aga teised ei tohtinud, oli minna sinna kaubamajja, mis oli ainult välismaalastele mõeldud. Millel ei olnud aknaid ega midagi, et me võisime seal osta kaupa vist välisvaluutaga, nagu oma dollaritega ja sinna me tohtisime teised kaasa võtta, nad võisid meiega sisse tulla. See oli ainult. See oli ainuke kord, kui nad üleüldse seal said käia ja ma ei mäleta, mis me ostisime seal. (naine, s 1935)

Mitmed mu sugulastest, samuti need kaks klassiõde, ei tahtnud põhimõtteliselt Dollari Poodi tulla, sest neile oli sellise äri olemasolu tookordses armetus olukorras vastuvõetamatu. Siiski oli neli tulijat, kellele saime vajalikke riideesemeid osta (naine, s 1923, KV 2009:317)

Satuti ka erakordsete juhtumite tunnistajaks. Näiteks üks informant kirjeldab, kuidas ta nägi Tallinnas 1982. aastal toimunud Niguliste kiriku põlengut. Samas iseloomustas nõukogude võimude suhtumine juhtunusse ja edasine (mitte)kajastamine meedias loodud süsteemi fassaaditagust, kus valitsesid hirm oma tegude või tegematajätmistest ees, suletus ja salgamine.

Ja siis ma sattusin ükskord Tallinna jälle parajasti siis, kui see kirik põles. See suur kirik seal ja. Ja mina võtsin pilti. See torn oli ju ripakil niimoodi maas. Mina võtsin salaja pilti. Aga seal oli palju, kes pilti võtsid. Mõtlesin, lähivad tõmbavad filmi välja. Ei tohi. Nädala aega läks mööda enne kui see tuli uudistesse, et see kirik üldse põles. Ma mõtlesin, mis see nüüd olgu. Kirik on ära põlenud, igaiüks näeb, et seal oli. [---] Aga teadetes ei ole mitte midagi. (naine, s 1919)

---

²³ vene keeles - берёзка

Tsitaadist nähtub, et informandile oli kummaline, kuidas nõukogude süsteemis toimub infovahetus. See tähendab, et kõik teavad, aga keegi sellest ei kirjuta. Lääne maailmas liigub meedia palju kiiremini. Teine asi, mis informandile kummali tundus, et ei võinud pildistada. Sellise juhtumi tunnistajaks olemine süvendas pagulaste negatiivset suhtumist nõukogude süsteemi.

4.2.4 Muljed elukeskkonnast ja tänavapildist

Reisides hindavad inimesed alati ka seda, mis jääb nende vaatevälja mujal linnapildis ja inimeste elukeskkonnas. Huvitavad on informantide emotsionaalsed hinnangud üldisele tänavapildile. Kirjeldajate emotsionaalne seotus oli külastatava kohaga kindlasti tugevam kui keskmisel turistil võõras riigis. Eriti tuleb see välja hilisemate, 1980. aastate, reisijate puhul. Raske on leida üht ja ainust põhjust, miks just hilisematel reisijatel olid negatiivsemad emotsioonid. Võibolla need väliseestlased, kes käisid varem Nõukogude Eestis, olid oma emotsioonide osas reserveeritumad ja avalikult oma arvamust ei avaldanud. Teiseks on vahe, kas sõjast on möödas 20 aastat või 40 aastat. Ajaline distants lisab julguse arvamust avaldada. Varasemate külastuste puhul võis lagunenuid hooned ja korratuse kirjutada sõja mõjude kraesse. Väliseestlaste ootused olid kindlasti seotud ka sellega, et nad ootasid, et ka nõukogude eesti ühiskonnas toimub vähemalt mingisugunegi majanduslik progress. Kui 1980. aastateks oli ümbruskond käest lastud, siis on kriitika koht selgem – hoolimatus, allakäik.

[1991] *Eesti oli.... ma ei uskunud, mul ei olnud nii suurt ettekujutust, et üks maa võib nii alla käia. Ma olin sündinud ja üles kasvanud Kadrioru rajoonis Kõleri tänaval. Ja sealt olid väga paljud ära läinud. [---] See oli tühjaks jäänud, mitte keegi polnud sinna elama läinud, see maja oli kokku varisenud ja seda lauahunnikut polnud mitte keegi ära koristanud.* (naine, s 1920, EA 269:332)

[1992] *Masendav. Sellepärast, et see minu isa maja seal Võru tänaval, Võru tänaval ja Kastani tänaval nurga peal. [---] See oli selle rajooni kõige suurem maja,*

kahekordne ja...ja seal oli all oli neli äri ja üleval olid korterid ja väike maja taga oli see veel. Ja elu oli ilus ja kõik oli parkettpõrand oli ja puha. Issand jumal, nüüd on see maja peaaegu maa alla vajunud, see...see väike maja.[---] Nihuke hall ja luitunud. Ja väike ja vilets. Ja kui sa tulid, siis päris kokkusin ära, ma ütlesin, kas see tõesti see on mul see, mu... Muidugi seekord oli, kõik oli värskem, kui hilja... 35. aastal kui isa ehitas selle, kõik asjad olid uued ja värsked. Ja nüüd 50 aastat hiljem ei olnd keegi midagi teinud, kõik oli ära... läinud ära nii et. Aeg oli oma töö teinud kõigil nii majadel kui inimestel [naerab]. (naine, s 1919, EA 277:329)

Informandil tekitas see negatiivseid emotsioone, kuivõrd käestlastud kõik oli, mismoodi oli majadel lastud laguneda. Informant võrdleb oma isa maja sellega, mis see oli enne nõukogude aega. Ta paneb pahaks, et uued „omanikud“ on maja ainult kasutanud, kuid ei ole suhtunud sellesse heaperemehelikult ega seda korras hoidnud.

Läbivaks murekohaks oli linnapildi esteetiline külg. Tuuakse välja auklikke tänavaid, majade ja parkide eest mittehoolitsemist. Pahaks pannakse ka seda, et õdusate eramajade ja väikeste korterelamute asemele on tekkinud suured ja näotud paneelmajad, mille elanikkonnaks on suuresti mitte-eestlased.

Tundus, et elu oli Eestis seisma jäänud. Tänavad täis auke, majadel krohv maha langemas, jne. Ainult need tohutud tsementblokkidest tehtud majakolakad Õismäel ja mujal täis venelasi. Alul hirmutas ja vihastas see asjaolu (naine, s 1926, KV 1233:25)

[1988] *Kurvema mulje jättis linn ise oma korrastamata, värvimata majade ja tihti üllatavalt katkiste tänavatega. [---] Nagu oleks kõik hooletusse jäetud, ilma peremeheta: kuidas kukub, nõnda jääb. (mees, s 1928, KV 2009: 306)*

Viimasest korrespondendi vastusest võib välja lugeda, et vilets olukord ei ole eestlaste süü, vaid on tingitud sellest, et eestlastelt on ära võetud nii nende riik ja vara kui ka otsustusõigus.

Pahaks pannakse ka näotute ühiskondlike ja kultuuriliste hoonete lisamist linnapilti.

[1977. aastal] *See kole Vanemuise teater, mis sinna turuplatsile oli üles pandud ja nägi viletsam välja kui see, kui see turuhoone seal, see pani mind küll imestama. Mõtlesin, et kui see aeg nii kaua edasi kestab, siis sellest saab ka üks niisuke suur turuhoone sellest Tartust. See oli kõige masendavam.* (naine, s 1921, EA 277:257)

Leidub siiski ka neid informante, kellele Eestis valitsevast elukeskkonnast saadud üldpilt jättis positiivse noodi. Seejuures võib-olla lihtsalt eeldati hullemat kui tegelikkuses Eestis kohal olles kogeti.

[1990] *Vaatasin, et polegi nii hull. Metsa igal pool. Oli paha, aga noh.. Mu esimene mulje oli, et küll on hea, et ikka Eesti pole täitsa ära rikutud. Et on ikka tühja metsa, kus on ilus mets ka veel. Üsna viletsad teed olid sel ajal, nii et ega kiiresti ei saanud sõita. Nautisime seda loodust küll.* (mees, s 1941)

Eelnevas näites kirjeldatud looduse ja suurte metsade nautimine muutis Eesti võrreldes ülelinnastunud Ameerika ja Kanada piirkondadega üsna kenaks ja loomuliku elukeskkonnaga kohaks.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et Nõukogude Liitu reisimise võimalikkus sõltus viisa taotlemisest ja selle saamisest. Teise maailmasõjaeagsed Eesti põgenikud olid Nõukogude Liidu silmis eristaatusega turistid, mistõttu pidasid informandid viisa saamise protsessi suhteliselt keeruliseks. Kui luba siiski saadi, oli reisikava kontrollitud riigi ametliku reisibüroo Inturisti poolt, kes organiseeris majutuse, ekskursioonid giidiga ja kohaliku transpordi. Reisile läksid informandid teatava kartusega, kuna eeldasid, et reisi vältel neid jälgitakse. Seetõttu olid nad väga ettevaatlikud, eriti selles osas, mida ja kellele nad rääkisid.

Reisile võeti kaasa palju kingitusi ja pakke sugulastele. Sarnaselt eelmises peatükis kirjeldatud postisaadetistele, olenes kaasa toodud pakkide sisu sellest, mida ja kui palju oli tollieeskirjade järgi lubatud Nõukogude Liitu sisse tuua ja millest kodueestlastel puudus oli.

Tallinnast välja reisimiseks oli vaja taotleda eraldi luba. Loa saamisel määrati ka auto ja autojuht, kellega tohtis Tallinnast välja sõita vaid üheks päevaks, kuna ööbimine pidi toimuma Inturisti hotellis.

Reisid kodumaale tekitasid informantides väga erinevaid tundeid. Esimesed emotsioonid olid saabudes hirm teadmatuse ees, mis kodumaale reisis juhtuma hakkab ja kas sealt turvaliselt asukohamaale tagasi pääseb. Teiseks negatiivseks emotsiooniks tõid informandid välja tänavapildis majade käestlaskmist ja hoolimatust, mida nad võrdlevad selle Eestiga, mis nende mälestustes elas.

Siiski oli ka positiivseid muljeid. Näiteks leidsid lapsena põgenenud väliseestlased juured ja kuuluvustunde, mida asukohamaal samal tasemel kogeda pole võimalik. Kodumaal kohtuti sugulastega, keda polnud mitu aastakümnet nähtud või keda tunti ainult tänu kirjavahetusele.

Muljetes nõukogude argielu kohta võib täheldada vastandamist uue koduühiskonna ja endise kodumaa vahel. Informandid võrdlevad ja nende jaoks tundus kummaline, et kauplustes valitses defitsiit ja poodides olid pikad järjekorrad, kuna nende uuel asukohamaal sellised fenomene ei olnud.

Kokkuvõte

Käesoleva magistritöö eesmärgiks oli analüüsida 1944. aasta eesti sõjapõgenikke kontakte kodumaaga nõukogude ajal. Lähemalt uurisin kolme teemat: kirjavahetust, pakkide saatmist ja väliseestlaste reise Nõukogude Eestisse.

Antud uurimuse teoreetiliseks lähtekohaks oli ajaloolise antropoloogia meetod, mis kombineerib retrospektiivseid allikaid ning ajastuomaseid dokumentaalseid allikaid. Töös kasutatavateks retrospektiivseteks allikates olid 2012. aastal Vancouveris Kanadas läbiviidud välitööde tulemusel kogutud biograafilis-temaatilised intervjuud, mis keskendusid töö fookuses olevale kolmele teemale. Lisaks kasutasin Eesti Rahva Muuseumi käsikirjalise arhiivi materjale: Etnograafilises Arhiivis leiduvaid Kanada ja Ameerika Ühendriikide eestlaste põgenemise ja kohanemise temaatilis-biograafilisi intervjuusid ja Korrespondentide Vastuste Arhiivis leiduvaid vastuseid, mis käsitlesid põgenemist kodumaalt ja kohanemist uuel asukohamaal, väliseestluse teemat aastatel 1955-2000 ja väliseestlaste reise Nõukogude Eestisse. Ajaloolis-poliitilise konteksti loomiseks kasutasin dokumentaalseid allikaid, milleks olid Eesti Riigiarhiivis leiduvad Nõukogude liidu tollieeskirjad ja Eesti Rahvusraamatukogu digiarhiivis olevad väliseesti ajalehed.

Kuna uurimus on diasporaa uuring, siis käistlesin teises peatükis migratsiooni ja diasporaa teemasid uurimisprobleemina, ennekõike mõistete defineerimise kaudu. Migratsiooniprotsesse silmas pidades kategoriseerisin eestlaste väljarännet Teise maailmasõja ajal ja seeläbi tekkinud eesti diasporaad. Ajal, mil Eesti oli okupeeritud võis eesti diasporaad pidada klassikalises mõistes diasporaaks. Taasiseseisvunud eesti diasporaal täheldasin hargmaisuse tunnuseid.

Kolmandas peatükis analüüsisin kontakte läbi kirja- ja pakisaatmiskanali. Kirjavahetuse teema puhul otsisin vastust küsimusele: millal hakati kirju saatma ja miks just siis, mida kirjutati ja mida tuli kirjade saatmisel silmas pidada? Neid teemasid analüüsisin ERMi kirjasaatjate avstuseid ja intervjuusid temaatilis-kriitiliselt analüüsides.

Kirjavahetust alustati vahetult pärast sõda kartlikult, kuna pagulased kartsid nii enda kui kodumaal olevate lähedaste elude pärast. Ei teatud, kuidas sugulastega kontakti

pidamine võib mõjutada sealsete lähedaste olukorda Nõukogude Eestis. Kirjavahetus muutus aktiivsemaks pärast Stalini surma, kui Nõukogude Liidus toimusid poliitilised muutused. Kirjade sisu keskendus peamiselt perekonnaga seonduvale, tööle ja igapäevaelu raskustele. Välditi kirjutamist ühiskondlikel ja poliitilistel teemadel.

Kirjavahetusesega samal ajal alustati pakkide saatmist, kuna kirjadest selgus, et Nõukogude Eestis valitses igapäevakaupade puudus ehk defitsiit, mistõttu hakkasid väliseestlased saatma abipakke. Pakisaatmise teemal otsisin vastust küsimustele: miks hakati pakke saatma, milliseid kanaleid pakkide saatmiseks kasutati, mida tohtis Nõukogude Liitu saata ja mida mitte, mida reaalselt saadeti? Selleks analüüsisin temaatiliselt nii intervjuusid kui kirjasaatjate vastuseid. Toetavalt kasutasin dokumentaalseid allikaid. Esiteks Nõukogude Liidu tollieeskirju, milles olid esitatud nii lubatud kui keelatud kaupade nimekirjad. Teiseks väliseesti ajalehti, kus erinevad saatmist vahendavad firmad avaldasid kuulutusi pakkide saatmise võimaluste kohta.

Ühest küljest sõltus pakkide sisu suuresti sellest, mida tohtis ja mida ei tohtinud Nõukogude Liitu saata. Alguses saadeti pakke peamiselt vahendusfirmade ja hiljem tavalise postiteenuse kaudu. Vahendusfirmade kaudu pakkide saatmist peeti heaks, kuna selle kanali kaudu jõudsid pakid enamasti kohale. Vahendusfirmades olid nimekirjad lubatud ja keelatud esemetest ja kogustest. Teisest küljest sõltus pakkide sisu sellest, millest parasjagu kodumaal puudus oli ja mida kodueestlased ise soovisid. Sellisteks artikliteks olid erinevad toiduained (nt suhkur, kohv, piimapulber), kangas, riided ja jalanõud. Lisaks omatarbeks kasutatavatele esemetele saadeti asju, mida kodueestlased said teistega vahetada või müüa. Keelatud asjade seas olid nt trükised, mis võisid kahjustada Nõukogude Liitu poliitiliselt ja majanduslikult. Ühtlasi ei tohtinud saata kasutatud rõivaid ja jalanõusid. Siiski üritati vahepeal saata asju, mis ei olnud otseselt lubatud, kuid prooviti kas läheb läbi.

Neljandas peatükis analüüsisin väliseestlaste reise nõukogude Eestisse. Peatüki jagasin kahte osasse: esimeses analüüsisin reiside korralduslikku poolt, teises aga reiside emotsionaalset poolt. Peatüki esimeses osas otsisin vastust küsimustele: millal toimusid esimesed reised, mida tuli teha selleks, et reisida Nõukogude Eestisse, mida reisile kaasa võeti ja miks just selliseid asju, kus peatuti, millised piirangud olid reisel?

Nõukogude Eestisse reisimiseks oli vaja taotleda luba/viisa. Nõukogude Liitu sai reisida vaid Liidu ametliku reisibüroo Inturisti kaudu, mis korraldas reisi viisa taotlemisest reisi planeerimiseni. Intervjuudest ja korrespondentide vastustest tuli välja, et viisa saamine ei olnud lihtne. 1944. aastal põgenenud eestlasi pidas Nõukogude Liit eristaatusega turistideks. Reisiks vajalike lubade saamist ei pidanud informandid lihtsaks. Üheks põhjuseks oli rohke paberimajandus, teiseks aga kardeti enda staatuse pärast, kuna oldi Nõukogude Liidust põgenetud ja seetõttu mitte väga heas kirjas. Esimesed reisirid toimusid 1960. aastatel, kuid alles 1980. aastatel muutus reisimine Nõukogude Eestisse populaarsemaks. Põhjuseks, miks esimene reis tehti hiljem, tõid informandid välja, et estiteks kardeti Nõukogude võimu poolt kinni võtmist, teiseks aga ei olnud väliseesti kogukondade avalik suhtumine sellistesse reisiridesse soosiv, kuna Nõukogude Eesti külastamine ja viisa taotlemisel justkui tunnustataks Eesti kuulumist Nõukogude Liitu.

Mida tohtis ja mida mitte reisipagasina kaasa võtta, oli reglementeeritud Nõukogude Liidu seadustega. Pagasis olevatel esemetel olid kindlad piirangud, mistõttu kontrolliti pagas tihti piiril läbi. Sarnaselt postisaadetistele võeti kaasa asju, millest kodumaal puudus oli.

Reisiridel võisid välisturistid peatuda vaid laevas või Inturisti hotellis, milleks olid nõukogude ajal hotell Tallinn ja Viru Hotell. Turistide liikumine Nõukogude Liidus oli kontrollitud. Tallinnast välja reisimiseks oli vaja eraldi luba. Loa saamisel määrati auto koos autojuhiga.

Neljanda peatüki teises osas keskendusin reisiride emotsionaalsele küljele, esitades küsimusi: millised muljed tekkisid kodumaa külastamisel ja mida reisiril tehti? Ühe esimese emotsioonina tõid informandid välja eesti keele ja kuuluvuse aspekti, et on olemas olemas üks paik, kus peamiselt elavad eestlased ja igapäevaselt räägitakse eesti keelt. Paljud informandid olid põgenenud laste või teismelistena ja neil mälestus vabast Eestist puudus.

Reisiril kohtuti sugulastega. Kuna Tallinnast välja reisimine oli komplitseeritud, siis tulid paljud sugulased Tallinnasse. Kellel oli võimalus Tallinnast välja sõita, see käis sugulaste haudadel ja kodupaikades. Sugulastega kohtumine ja haudadel käimine oli oluline samm juurte ja põlvnemise tunnetamisel.

Negatiivsena emotsioonina toodi välja hirmu aspekt, kuna Eestisse reisimine oli justkui sõit tundmatusse ja ei oldud kindlas, kas turvaliselt tagasi saadakse. Teise negatiivse asjana toodi välja tänavapildi räsitus, eriti täiskasvanuna lahkunud kippusid kõrvutama 1930. aastate Eestit reisil kogetuga.

Nõukogude kord juurutas Eestis elukorralduse, mille suhtes Läänest saabunud inimesed tundsid sügavat võõristust. Pagulaste arvates oli Eesti areng peatunud sel hetkel, kui nad lahkusid. Külma sõja perioodil oli suhtlemine kodu- ja välis-Eesti vahel politiseeritud. Informantide jaoks peegeldas nõukogude aeg paljuski kontrolli ja hirmu. Kui muidu elasid väliseestlased vabas maailmas, millega kaasnesid erinevad inimõigused, siis suheldes läbi raudse eesriide, pidid nad paratamatult kokku puutuma totalitaarse riigi pahupooltega, näiteks seal valitseva defitsiidiga, reisimisel pealtkuulamiste ja piiranutega.

Käesolev magistritöö avab olulist tahku pagulaskultuuri uurimises, milles on inimeste isiklikud kontaktid. Pagulased ei saa kunagi tervet materiaalist, sotsiaalset või emotsionaalset võrgustikku endaga kaasa võtta. Seda hakkavad välismaal elades asendama erinevad kontaktid kodumaaga. Seetõttu otsisid ka 1944. aasta põgenikud vaatamata mitmetele ratsionaalsetele ja ebaratsionaalsetele hirmudele erinevaid võimalusi kodumaaga suhtlemiseks. Just mälestustes ilmnevad need hirmud ning inimeste motivatsioon kõige eredamalt ning seetõttu oli oluline uurida teemat veel nüüd, mil leidub veel informante, kes saavad meenutada kirja- ja pakivahendusega seonduvat. Kui vaatleksime vaid järelejäänud kirjavahetust, piiraks meid külma sõja aegne (enese)tsensuur ning reaalse pakkide saatmise kohta oleks vähe tänaseni säilinud allikaid. Siiski oleks edaspidi huvitav uurida ka kirjavahetust ennast ja sh enesetsensuuri teemat kirjavahetuse pidamisel. Samuti võiks tulevikus leida põhjalikumalt uurimist teema, mis käsitleb väliseesti kogukondades okupeeritud kodumaa küllastamise taunimist. See teema on emotsionaalselt valus, kuid avab inimeste identiteeti ja mentaliteeti. Loodetavasti avaneb mul võimalus tulevikus nende teemadega jätkata.

Allikad ja kirjandus

Publitseerimata allikad:

2012. aasta suvel Vancouveris Kanadas läbiviidud intervjuud, 9 tk (autori valduses).

ERM-i Korrespondentide Arhiiv: KV 1011, KV 1232, KV 1233, KV 2009 ajutine viide²⁴ ja KV 2010 ajutised viited.

ERM-i Etnograafiline Arhiiv: EA 277, EA 268 ja EA 269

Eesti Riigiarhiiv: ERA.R-1970.3.17 ja ERA.R-1970.3.95

Publitseeritud allikad:

Vaba Eestlane 09.11.1957, Toronto
Vaba Eestlane 06.01.1960, Toronto
Vaba Eestlane 16.01.1960, Toronto
Vaba Eestlane 12.10.1973, Toronto
Vaba Eestlane 19.10.1973, Toronto
Eesti Post 29.04.1949, Geislingen
Eesti Post 06.05.1949, Geislingen
Eesti Teataja 14.05.1949, Stockholm

Kasutatud kirjandus:

AARESILD, Ann 2011. Inglismaa eestlaste väljarände- ja kohanemisekogemus: ühe allikakompleksi sekundaarse kasutamise probleemist. Bakalaureusetöö

ANDITS, Petra 2010. *The Politics of Hope and Dissapointment: Ambivalence in the Post-1989 Homeland-Related Discourses among Hungarians in Australia. Journal of Ethnic and Migration Studies*. Vol 36. No 6. 989-1008. Routledge

ANNISTE, Kristi *et al* 2008. Eestlased maailmas. – Sõna jõul: Diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel. Tartu: Eesti Ajalooarhiivi Kirjastus

ANNUK, Eve 2003. Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: miks ja kuidas uurida nõukogude aega? – Võim ja kultuur. Tartu

ANTIK, Richard 1975. Eestlased väljarandajatena. - Eestlased Kanadas: ajalooline koguteos I. Toronto: Oma press

---

²⁴ Kuna materjal ei ole muuseumi arhiivis veel köidetud, kasutatakse viitamisel vastuvõtmisel antud ajutisi numbreid.

- ARUSAAR, Vello *et al* 1989. Info tollieeskirjadest. Trükikoda „Oktoober“, Tallinn.
- AUN, Karl 1985. *The political refugees: a history of the Estonians in Canada*. Toronto: McClelland and Stewart: Canadian Government Publishing Centre.
- AXEL, Brian Keith 2002. *From the Margins: Historical Anthropology and Its Futures*. Duke University Press.
- AXTELL, James 1979. *Ethnohistory: An Historian's Viewpoint*. Ethnohistory, Vol 26, No 1, 1-13. Duke University Press.
- BAMBERG, Michael 2007. *Narrative Analysis and Identity Research: A Case for 'Small Stories'* (publitseerimata käsikiri).
- BAMBERG, Michael *et al* 2008. *Small Stories as a New Perspective in Narrative And Identity Analysis*. Text & Talk, Vol. 28, No. 3.
- BASCH, Linda *et al* 2000. *Nation Unbound. Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Derterritorialized Nation-States*. London, New York: Routledge.
- BOYLE, Paul *et al* 1998. *Exploring Contemporary Migration*. Longman, Harlow.
- BRETTELL, Caroline 2000. *Theorizing migration in Anthropology: The social construction of networks, identities, communities, and globalscapes. Migration theory: Talking across disciplines*, London: Routledge. 97-135.
- BRETTELL, Caroline 2003. *Anthropology and Migration: Essays on Transnationalism, Ethnicity and Identity*. Walnut Creek: Altamira Press
- BURKE, Peter 2005. *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication*. Cambridge University Press.
- BURKE, Peter 2011. Mis on kultuuriajalugu? TLÜ Kirjastus. Tallinn
- CASTLES, Stephen 2000. *International migration at the beginning of the twenty-first century: global trends and issues*. ISSJ
- CLIFFORDS, James 1994. *Diasporas. Cultural Anthropology*, Vol. 9, No. Further Inflections: Toward Ethnographies of the Future. 302-338
- COHEN, Robin 2008. *Four phases of Diaspora Studies. Global Diasporas. An Introduction*. Routledge, Taylor and Francis Group. London, New York

- EATON, Katherine B. 2004. *Daily life in the Soviet Union*. Westport (Conn.): Greenwood Press
- EVANS BRAZIEL, Jana, et al 2003. *Theorizing diaspora: a reader*. Blackwell.
- FAIST, Thomas 2010. *Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners? Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam University Press.9-34
- FENSKE, Michaela 2007. *Micro, Macro, Agency: Historical Ethnography as Cultural Anthropology Practice*. *Journal of Folklore Research*, Vol. 44, No. 1. Indiana University Press 67-99
- FRYKMAN, Jonas 1999. Asjad, mida me teeme, aga millest me harva räägime. Skandinaavia kultuurianalüüs.[toim Järs,A et al] *Studia Ethnologica Tartuensis* 3. Tartu: TÜ etnoloogia õppetool.
- GORSUCH, Anne E 2013. *All This is Your World. Soviet Tourism at Home and Abroad After Stalin*. Oxford University Press.
- GRABBI, Hellar 2010. Seitse retke isamaale. Mälestuslikud esseed. Tartu: Ilmamaa
- HALLIK, Terje et al 2009. Eestlaste põgenemine Läände Teise maailmasõja ajal : artiklid ja elulood. Tartu: Korp! Filiae Patriae.
- HEIKKINEN, Sari Johanna et al 2013. *Transnational connections of later-life migrants*. *Journal of Aging Studies* 27. 198-206
- HIIO, Toomas et al 2006. *Estonian Units in the Waffen-SS.- Estonia 1940-1945 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*[et al] Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude uurimise Eesti Sihtasutus
- HIRVESOO, Avo 1996. Kõik ilmalaanen laiali. Lugu Eesti pagulasmuusikutest. Kuper. Tallinn
- HOWARTH, Ken 1999. *Oral History: a handbook. England*. London: Sutton publishing
- JAUHIAINEN, Jussi 1997. *Militarization, Demilitarization and Re-use of Military Areas. The Case of Estonia*. *Geography*, Vol 82(2). 118-126
- JÕESALU, Kirsti, RUUSMANN, Reet 2008. Sotsiaalsed võrgustikud: tööelu ja defitsiidimajandus. Eesti Rahvakultuur. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn

JÄRS, Anu 2008. Väliseestlaste reisirid Nõukogude Eestisse. Küsimusleht nr 228. Eesti Rahva Muuseum. <http://www.erm.ee/et/Osale/Kaastoo/Kysimuslehed/Valiseestlaste-reisirid-Noukogude-Eestisse> (17.05.2015)

JÜRGENSON, Aivar 2008. Vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomiast migratsiooni makro- ning mikroteooriate taustal. Acta Historica Tallinnensia. 13. 92-117

JÜRGENSON, Aivar 2011. Kumer-Haukanõmm, Kaja; Tuisk, Astrid (2011). Vabatahtlik ja sunniviisiline ränne eesti migratsiooniloos. Acta Historica Tallinnensia, 17, 3 - 15.

JÜRGENSON, Aivar *et al* 2011. Acta Historica Tallinnensia 17. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus

JÜRJO, Indrek 1996. Pagulased ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumente põhjal. Tallinn: Umar

KALB, Don *et al* 1996. *Historical anthropology and anthropological history: two distinct programs*. Focaal no 26/27. 5-13

KALEV, Leif *et al* 2013. Hargmaisus Eesti-Soome ruumis. Acta Politica Estica nr 4. Erinumber: Eesti välispoliitika: eesmärgid ja väljakutsed eile ja homme. lk 95- 113

KIRSS, Tiina 2006. Rändlindude pesad: eestlaste elulood võõrsil. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum

KOHLER-RIESSMAN, Catherine 2008. Thematic Analysis - Narrative Methods for the human sciences. Los Angeles: Sage

KOOL, Ferdinand 1999. DP kroonika : Eesti pagulased Saksamaal 1944-1951. Lakewood: Eesti Arhiiv Ühendriikides.

KULU, Hill 1992. Eestlased maailmas: ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu: Tartu Ülikool

KUMER-HAUKANÕMM, Kaja 2006. Eestlaste Teisest maailmasõjast tingitud põgenemine läände. - Suur põgenemine 1944: Eestlaste lahkumine läände ja selle mõjud. Tartu Välis-Eesti Uuringute Keskus. Tartu, lk13 - 38

KUMER-HAUKANÕMM, Kaja 2009 Eestlaste põgenemine Saksamaale. – Eestlaste põgenemine Läände Teise maailmasõja ajal: artiklid ja elulood. [toim T.Hallik et al] Tartu: Korp! Filiae Patriae.

KUMER-HAUKANÕMM, Kaja 2011. Teise maailmasõjaaegne eestlaste sundmigratsioon läände. *Acta Historica Tallinnensia* 17 (1), 95-109

KUMER-HAUKANÕMM, Kaja 2012. Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945-1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu Ülikool, Tartu University Press.

KUMER-HAUKANÕMM, Kaja *et al* 2010. *The formation and development of the Estonian diaspora. Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(7), 1157-1174

KUMER-HAUKANÕMM, Kaja *et al* 2010a. Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet. Eestlased ja eesti keel välismaal. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

KURLENTS, Alfred *et al* 1975. Eestlased Kanadas: ajalooline koguteos I. Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon; Toronto: Oma Press

KUUSK, Külvi *et al* 2013. Stopp! Piiritsoon: näitus Rannarahva Muuseumis 2013 = Stop! Border zone: exhibition in Coastal Folk Museum. Tallinna Raamatutrükikoda, Tallinn.

KÕIVA, Mare, *et al* 2011. Mäetagused nr 15. Diasporaa erinumber. Tartu : EKM rahvausundi ja meedia töörühm

KÕRESAAR, Ene 1995. Küsitlusleht allika kujundajana. – Allikad ja uurimused: *Sources and research. Pro Ethnologia* 3. [toim T. Anepajo *et al*] Tartu: Eesti Rahva Muuseum

LEETE, Art 2001. *Are there specific fieldwork methods? Reconstructing firsthand experience through the examination of Siberian people. – Rethinking ethnology and folkloristics.* [toim Runnel, P] Vanavaravedaja nr 6. Tartu:

LIE, John 1995. 'From International Migration to Transnational Diaspora'. *Contemporary Sociology*, 24, No. 4: 303-306.

LILLAKAS, Valdu *et al* 1985. Eestlased Kanadas: ajalooline koguteos II. Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon; Toronto: Oma Press

LILLAKAS, Valdu *et al* 1997. Eestlased Kandas: ajalooline koguteos III. Kanadas Eestlaste Ajaloo Komisjon; Toronto: Oma Press

LOTMAN, Piret 1991. Raamatukogu roll sõjajärgses nõukogude Eestis. – Tsensor Eesti Raamatukogus. Uurimusi Eesti raamatukogunduse ajaloost 3. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, Tallinn.

- MAASING, Richard 1972. Eesti saatusaastad, 1945-1960. 6. Ikestus kestab. Stockholm: EMP
- MADISE, Juhan 1966. Emigratsioon Saksamaalt. – Eesti saatusaastad 1945–1960. IV osa. Poliitilised põgenikud. EMP. Stockholm
- MARCHALL, Mac 1994. *Engaging History: Historical Ethnography an Ethnology. American Anthropologist, New Series*. Vol. 96, No. 4, 972-974
- MASSEY, Douglas S *et al* 1993. *Theories of International Migration: A Review and Appraisal. –Population and Development Review*, Vol 19, Nr 3, lk 431–466.
- MERIVOO-PARRO, Maarja 2010 New Yorgi Eesti Haridusselts ja pagulased, Tallinna Ülikool, Ajaloo Instituut. Magistritöö
- MERTELSMANN, Olaf 2004. Olla tudeng stalinismi ajal. – [toim L. Leppik]Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXXIII, Tartu: Tartu Ülikool.
- MISIUNAS, Romuald, *et al* 1993. Balti riigid: sõlтеаastad 1940-1990. Tallinn: Kooliprii
- NÕMMELA, Marleen 2007. Etnograafiks kujunemine: Gustav Ränga välitööpraktika 1920.aastatel. Tartu: TÜ Kirjastus
- OLESK, Sirje 2011. Pagulased ja kodumaa. Kirjad Soomest. Tuna 2. Tallinn: Rahvusarhiiv
- OLESK, Sirje 2013. Sõprade kirjad on su poole teel. Jaan Kaplinski ja Hellar Grabbi kirjavahetus 1965-1991. Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus. Tartu
- PAGEL, Oliver 2011. *Politicized tourism between Finland and SSR, 1950s to 1970s: Ideological and security considerations. Siseakadeemia Toimetised* 10.
- PARMING, Tõnu 1996. Meie esimene sajand Põhja-Ameerikas. – Kleio. Ajalooline Ajakiri 2 (16)
- PIIRI, Reet 2006. See varumise harjumus – toidukultuurist Nõukogude Eestis. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat (50-90). Tartu: Eesti Rahva Muuseum
- POPOV, Anton 2010. *Making Sense of Home and Homeland: Former-Soviet Greeks' Motivations and Strategies for a Transnational Migrant Circuit. Journal of Ethnic and Migration Studies*. Vol. 36. No. 1. 67-85. Routledge

- POVRANOVIC FRYKMAN, Maja 2004. *Transnational perspective in ethnology: from ethnic to diasporic communities. Transnational Spaces: Disciplinary Perspectives*. Malmö University IMER. 77-100
- PURRE, Alfred 1972. Pagulased ja Nõukogude Eesti - Eesti saatusaastad 1945-1960. 6, Itkestus kestab. Stockholm: EMP
- PÖYSÄ, Jyrki 2009. Kogumisvõistlused pärimusliku ajaloo uurimises. Mäetagused Nr 43. 39-60.
- RAAG, Raimo 1999. Eestlane väljaspool Eestit. Tartu: TÜ Kirjastus
- RAAG, Raimo 2005. Eestlased paguluses. Eesti ajalugu VI. Ajalooline koguteos. Õpetatud Eesti Selts. Tartu: Greif
- RAHI-TAMM, Aigi 2001. Sündmus erinevate allikate valguses (küüditatute näite varal). Kultuur ja mälu: konverentsi materjale. 216 - 226. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- RAHI-TAMM, Aigi 2007. Deportations in Estonia, 1941-1951.- Soviet Deportations in Estonia: Impact And Legacy. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- REICH, Alfred A 2013. *Hot Books in the Cold War: The CIA-Funded Secret Western Book Distribution Program Behind the Iron Curtain*. Central European University Press.
- REINVELT, Riina 2002. Ingeri elud ja lood. Kultuurianalüütiline eluloouurimus. Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool. Tartu: Tartu Ülikool
- RINK, Evald 2004. Ameerika eestlaste kultuuripärandi hoidja Eesti Arhiiv Ühendriikides: lühiajalugu 1964-2004. Lakewood
- RUTTING, Brad 2008. *Travel to the Old Country: Transnational engagements and the Estonian diaspora*. University of Sydney.
- RUUSMANN, Reet 2006. Defitsiit kui osa nõukogudeaegsest argielust Eesti ENS-s. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat (125-156). Tartu: Eesti Rahva Muuseum
- SAAR, Edgar 1998. Põgenemine kodumaalt, Esimene aastakümme paguluses. Küsimusleht nr 203. Eesti Rahva Muuseum
<http://www.erm.ee/et/Osale/Kaastoo/Kysimuslehed/Pogenemine-kodumaalt-Esimene-aastakymme-paguluses> (17.05.2015)

SAAR, Edgar 2000. Väliseestlased 1955-2000. Küsimusleht nr 213. Eesti Rahva Muuseum. <http://www.erm.ee/et/Osale/Kaastoo/Kysimuslehed/Valiseestlased-1955-2000> (17.05.2015)

SAFRAN, William 1991. *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return*. *Diaspora: A Journal on Transnational Studies*, Vol. 1, No 1. 83-99

SALMON, Shawn 2006. *Marketing Socialism. Inturist in the late 1950s and Early 1960s. Turizm: The Russian and East European Tourist Under Capitalism and Socialism*. Cornell University Press

SCHANS, Djamila 2009. *Transnational family ties of immigrants in the Netherlands*. *Ethnic and Racial Studies* Vol. 32. No. 7. Sptember. 1164-1182

SEPP, Helena 2008. Võimatu võimalikuks tegemine: Eesti NSV eestlaste ja soomlaste suhted 1944-1987. – Eesti Vabariik 90: Pärnu, 27.-28. august 2008: konverentsi kogumik. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium

SHEFFER, Gabriel 2003. *Diaspora Politics: At Home Abroad*. Cambridge University Press

SIIM, Pihla Maria 2014. Üle piiride liikuvad pered: lood mobiilsusest ja paigal püsimisest. *Mäetagused*, 56, 127-154

SPRADLEY, James P 1979. *The ethnographic interview*. Fort Worth [etc.] : Harcourt Brace Jovanovich

STURTEVANT, William C 1966. *Anthropology, History, and Ethnohistory*. *Ethnohistory*, Vol 13, No 1 /2, 1-51. Duke University Press

TAMM, Marek 2006. Ajalugu ja antropoloogia. *Ajaleht Sirp*. 09.06.2006.

TAMMER, Enno 2008. Nõukogude piir ja lukus elu. Meie mälestused. Tammerraamat, Tallinn.

TANNBERG, Tõnu 2004. 1953. aasta amnestia: Kas ainult sulide ja varaste vabastamine. Tuna 3. Tallinn: Rahvusrhiiv

TELVE, Keiu 2015. Kvalitatiivne lähenemine pendeltööle Soomes töötavate eesti meeste näitel. Magistritöö. Tartu Ülikool

TERE, Rudolph 2006. *Thematic analysis*. [<http://e-articles.info/e/a/title/QUALITATIVE-DATA-ANALYSIS/>] (12.05.2011)

- TIIT, E.-M. 1993 'Eesti rahvastik ja selle probleemid' [The Estonian population and its problems], *Akadeemia* 5(8). 1654-1679.
- TÖLÖLIAN, Khachig 1996. *Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment*. *Diaspora. A Journal of Transnational Studies*, Vol 5, No. 1. 3-36
- UEHLING, Greta Lynn 2004. *Beyond Memory: The Crimean Tatars' Deportation and Return*. 320 pp. New York: Palgrave Macmillan.
- WAHLBECK, Östen 2010. *The concept of diaspóra as an analytical tool in the study of refugee communities*. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28:2, 221-238
- VAHTRE, Lauri 2005. Sulaaeg. Stagnatsioon ja venestuskampaania. Eesti ajalugu VI. Ajalooline koguteos. Õpetatud Eesti Selts. Tartu: Greif
- VAHTRE, Sulev *et al* 2005. Eesti ajalugu VI. Ajalooline koguteos. Õpetatud Eesti Selts. Tartu: Greif
- VEIDENBAUM, Siegfried 1975. Eestlased Kanadas pärast Teist maailmasõda. Eestlased Kanadas: Ajalooline koguteos I. Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon; Toronto: Oma press
- VELLISTE, Anne 2009. Ingrid. Kirjad emale Ameerikast. Kirjastus Varrak.
- VERTOVEC, Steven 2007. *Introduction: New directions in the anthropology of migration and multiculturalism*. *Ethnic and Racial Studies*. Vol 30(6). 961-978
- VESKIMÄGI, Kaljo-Olev 1996. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinna Raamatutrükikoda, Tallinn.
- WOLFE, Thomas C 2005. *Governing Soviet Journalism: The Press and the Socialist Person after Stalin*. Bloomington: Indiana University Press.
- WOODS, Peter 2006. 16.02.2015
<http://www.edu.plymouth.ac.uk/resined/qualitative%20methods%202/qualrshm.htm>
- YOW, Valerie Raleigh 2008 *Biography and Oral History. Thinking about oral history, theories and applications*. [toim Th. Charlton et al] Lanham: AltaMira Press
- YURCHAK, Alexei 2005. *Everything Was Forever until It Was No More: The Last Soviet Generation*. 336 pp. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005.

SUMMARY

Communication through the Iron Curtain. Contacts of the Refugees of 1944 with Their Homeland on the Example of American and Canadian Estonians

The aim of this master's thesis was to analyse the contacts of the 1944 Estonian war refugees with their homeland during the Soviet occupation. There were three topics that I studied more closely: correspondence, sending of parcels and the trips of expatriate Estonians to Soviet Estonia.

The theoretical starting point of the study at hand was the method of historical anthropology which combines retrospective sources and documentary sources characteristic of the period. The retrospective sources used in this study were the biographic-thematic interviews collected in the course of fieldwork carried out in Vancouver, Canada in 2012 which revolved around the three topics the study focuses on. In addition, I used the biographic-thematic interviews from the ethnographic archive of the Estonian National Museum concerning the fleeing and adaption of Canadian and U.S. Estonians and the answers from the archive of correspondents' answers, which covered fleeing from the homeland and adapting in a new place, the Estonian diaspora topic from 1955 until 2000, and the trips of expatriate Estonians to Soviet Estonia. To create the historic-political context, I used documentary sources such as the Soviet Union's customs regulations found from the National Archives of Estonia and expatriate Estonian newspapers from the Estonian National Library's digital archive.

Because the study mainly placed under diaspora studies, in the second chapter I treated the topics of migration and diaspora as the research topic, first and foremost through the definition of concepts. Thereby having in mind migration processes, I categorised the emigration of Estonians during World War II and the diaspora that emerged as a result. During the time Estonia was occupied, the Estonian diaspora could be considered a diaspora in a classical sense. When studying the diaspora of the Estonia which had regained its independence, I detected transnational characteristics.

In the third chapter I analysed contacts through the correspondence and parcel sending channel. When researching the correspondence topics, I searched for an answer to the following questions: when did letters start to be sent and why then? What was written and what had to be taken into account when sending letters? I looked for answers to these questions when analysing the correspondence and interviews thematically-critically.

Immediately after the war correspondence was started timidly since refugees were afraid for their lives as well as the lives of those who were left behind in the homeland. It was not known if staying in touch with relatives would influence the situation of the relatives living in Soviet Estonia. Correspondence became more active after Stalin's death when the Soviet Union experienced political changes. The content of letters mainly focused on family matters, work and hardships. Writing about societal and political issues was avoided.

The sending of parcels began at the same time as correspondence started. When researching correspondence between expatriate Estonians and Estonians living in the homeland, it appeared that there was a deficit of everyday items in Soviet Estonia and expatriate Estonians began sending aid packages. In regard to the topic of parcel sending, I looked for answers to the following questions: why did the sending of parcels begin? Through which channels parcels were sent? What could be sent to the Soviet Union and what could not? What was actually sent? For that I analysed interviews and correspondence answers thematically using documentary sources as supporting sources, like the Soviet Union's customs declarations where it was said what could be sent to the Soviet Union and what could not, and expatriate Estonian newspapers where different advertisements regarding the possibilities for sending parcels were printed.

On the one hand parcel sending mainly depended on what could be sent to the Soviet Union and what could not. Initially parcels were mainly sent using brokerage firms and later using the regular postal service. Sending parcels through brokerage firms was considered efficient since through that channel the packages mainly reached the destination. Brokerage firms had lists concerning allowed and forbidden items and amounts. On the other hand, the content of parcels depended on what shortage there was in the homeland and what the Estonians living there wanted. These articles mainly

included different food products (e.g. sugar, coffee, milk powder), fabric, clothes and footwear. Besides items used for personal consumption, items that homeland Estonians could exchange with others were sent. On the list of forbidden things one could find publications which could harm the Soviet Union politically as well as economically. In addition, no used clothes nor footwear could be sent. Still, there were occasional attempts to send things that were not directly allowed but people just decided to try if they would succeed.

In the fourth chapter I analysed the trips of expatriate Estonians to Estonia. I divided the chapter into two parts: in the first one I analysed the organisational side of trips, while in the second part I analysed the emotional side of such trips. In the first part of the chapter I searched for answers to the following questions: when did the first trips take place? What had to be done to travel to Soviet Estonia? What was taken along for the trip and why these things? Where did they stay during their trip? What restrictions did the trip have?

A permit/visa had to be applied for to travel to Soviet Estonia. Trips to the Soviet Union took place only through the official travelling agency, Inturist, which organised the trip from applying for a visa until planning of the trip. From interviews and answers of correspondents it can be seen that getting a visa was not easy. Estonians who fled the country in 1944 were considered tourists with a special status by the Soviet Union. Informants did not consider getting necessary permits for the trip easy. One of the reasons was the bureaucracy and another was that they feared for their status because they had fled the Soviet Union and therefore did not stand on good terms. The first trips took place in the 1960s and 1970s, but only in 1980s did traveling to Soviet Estonia become more popular. The reasons that informants pointed out for embarking on such a trip later was that, first and foremost, they were afraid of being detained by the Soviet authorities. Another reason was that the public opinion of expatriate Estonian communities was not supportive of such trips because visiting Soviet Estonia and applying for a visa to visit it seemed like recognising that Estonia belonged to the Soviet Union. What could be taken on the trip and what could not was regulated by Soviet Union laws. Items transported in the luggage had certain restrictions and for that reason luggage was often searched through on the border. The items that were brought along

were similar to those that were sent in parcels – items that there was a deficit of. During their trips foreign tourists could only stay on board a ship or in an Inturist hotel – Hotel Tallinn or Viru Hotel. The movement of tourists in the Soviet Union was controlled. A permit was needed to travel outside Tallinn. To get the permit, a car with a driver was appointed to a tourist.

In the second part of the fourth chapter I focused on the emotional side of trips and asked the following questions: what feelings emerged when visiting the homeland and what was done during the trip? One of the first emotions that the informants spoke of was the aspect of the Estonian language and of belonging – that there is a country where there are Estonians and where Estonian is spoken daily. Many informants had fled the country when they were children or teenagers and they did not have memories of a free Estonia. In the course of the trip they visited their relatives. Since it was difficult to travel outside Tallinn, many relatives travelled to Tallinn. The ones who had the opportunity to leave Tallinn visited their relatives' graves and homes. As another negative emotion, people pointed out the aspect of fear – travelling to Estonia was going to an unknown place and they were afraid of not being able to get out of there again. Another negative aspect was the shabbiness of the streets as several people, especially grown-ups, pointed out that that was not the Estonia they left.

This master's thesis researched the personal contacts of common people as an important side of studying the refugee culture. When refugees left a place, they always left something or someone behind. This made them communicate with their homeland in spite of several rational and irrational fears. People's memories show these fears and motivation most clearly, and therefore it is important to research the subject now when the informants are at a suitable age to remember the facts concerning correspondence and sending of parcels.

LISA 1

Vancouveris intervjuude läbiviimisel kasutatud küsimustik

1. Kirjavahetus

Kuna algas kirjavahetus? Miks just siis? Mis ajendas kirjavahetust alustama? Kellega kirjavahetus toimus? Millest kirjades kirjutati? Kas kontakti saamine oli kerge? Mida kardeti kirjasaamisel? Kas ja kuidas kirjutati olukorrast Nõukogude Eestis? Kas kirjade saatmisel kasutati päris nimesid? Milline oli ettekujutus Nõukogude Eestist ja mille alusel see tekkis? Kellega veel peale perekonna kontaktid tekkisid? Mis nende kontaktide põhjused olid? Kuidas suhtusid ülejäänud väliseestlased kontaktide hoidmisesse? Kes oli perekonnas põhiline kontakti hoidja, kui ise ei olnud? Kas on alles kirju?

Kui leiab kellegi, kellel on kirjavahetus. Võin kõigi käest küsida, kas neil kirju alles on. kas nad on nõus neid kirju anda või erm-i anda. Ajalehed on olemas andmebaasis.

2. Pakkide saatmine

Millal hakati pakke saatma? Mis ajendas pakke saatma? Kas pakke saadeti ka vastu? Mida saadeti? Miks just sellist kraami? Mida pidi silmas pidama pakkide saatmisel? Kas saadeti ideoloogiaga seotud asju? Kas pakkide sisu erinevatel kümnenditel muutus? (kirjades ka?) Milliseid kanaleid kasutati pakkide saatmiseks? Kas Eestist esitati ka soove, mida võiks saata? Mis need tavaliselt olid?

3. Reisiid Anu Järsi KL 228

Millal Te esimest korda külastasite Eesti NSV-d? Miks just siis? Mis ajendas Eestisse sõitma? Kas arutasite kellegagi oma sõiduplaane? Kuidas tuttavad sellesse suhtusid? Kas ja millal olete veel Eestit külastanud? Millistel asjaoludel?

Kas käisite Eestis grupireisil või eraviisiliselt? Milline oli grupi koosseis? Kes reisi korraldas? Milliseid reisievalmistusi tegite?

Kuidas saite viisa? Kas Teile on keeldunud Nõukogude Liidu viisa andmisest?

Mida Eestisse kingitusteks kaasa võtsite? Kas tõite Eestisse midagi (ideoloogiliselt) lubamatut?

Kuidas (kust kaudu, millise transpordiga) Eestisse tulite?

Millised mälestused on Teil piiriületusest, kokkupuutest nõukogude piirivalve ja tolliga? Kuidas

toimus rahavahetus?

Milline oli Teie esimene mulje Eestist? Mis tunne oli Eestisse jõudes?

Kui kaua Eestis viibisite? Palun kirjeldage oma reisiprogrammi. Kus käisite ja mida tegite?

- a. Kui olite Eestis turismigrupi koosseisus, siis kuidas jäite rahule ametliku programmiga? Kas oleksite soovinud midagi muud näha või teha? Milline mulje jäi giidist? Kui palju oli aega ja võimalust oma soovi kohaselt ringi liikuda ja inimestega kohtuda? Mida tegite vabal ajal?
- b. Kui käisite Eestis individuaalselt, siis kas ja kuidas kooskõlastasite oma liikumised Eestis kohalike järelevalveorganitega? Kas Teil lubati külastada kõiki kohti, mida soovisite? Kus ja kuidas olid korraldatud kohtumised sugulaste, tuttavate või teiste kohalike inimestega?

Kus Te reisi ajal ööbisite? Kuidas oli korraldatud toitlustamine?

Kas ja kuidas kontrolliti Teie kogemuse põhjal välituristide käitumist?

Sageli püüti hotellides ja mujal välituristidega kaupa teha, neilt asju või välisvaluutat osta.

Millised on Teie mälestused? Kas müüsite midagi Eestis?

Kui palju külastasite poode, kohvikuid või muid selliseid kohti? Mis mulje neist jäi?

Mida Te Eestist ostsite? Milliseid suveniire reisilt kaasa tõite?

Kas toimetasite tuttavate palvel midagi Eestist välja?

Kas pidasite reisipäevikut? Kas tegite pilte või filmisite oma reisi?

Millised olid Teie muljed Eestist? Kas nähtu vastas kujutlusele? Mis üllatas heas või halvas mõttes? Mis mulje jättis Nõukogude Eesti argielu?

Kas ja kuidas jagasite pärast reisi oma Eesti muljeid? Millised olid vastukajad?

4. Sugulaste külaskäigud välismaale

Millal saadi Eestist külla? Kes olid need, kes tulid? Mida kaasa toodi? Mida räägiti? Mida näidati? Kuidas nende tulekut ette valmistati? Mida nendega tehti? Mida nemad soovisid külla tulnutele näidata ja mis olid külaliste endi soovid? Kuhu mindi? Kui palju neid tutvustati neid ülejäänud kogukonnale? Kuidas selle teemaline kirjavahetus käis?

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Ann Aaresild

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Suhtlemine läbi raudse eesriide – 1944. aasta pagulaste kontaktid kodumaaga Ameerika ja Kanada eestlaste näitel“, mille juhendaja on dotsent Ene Kõresaar.

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace´i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, **20.05.2015**